

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут історії, права та міжнародних відносин
Кафедра історії України

Лаврик Володимир Вікторович

**3-ТЯ ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ
АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ**

Спеціальність 014 Середня освіта (Історія)

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього рівня магістра

Науковий керівник

_____ О. В. Вовк,
кандидат історичних наук, доцент
кафедри історії України

Виконавець

_____ В. В. Лаврик
« ___ » _____ 20__ року

Суми 2021

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ ...	7
РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ 3-Ї ЗАЛІЗНОЇ ДИВІЗІЇ АРМІЇ УНР У 1919 Р.	10
РОЗДІЛ 3. 1920 РІК: ВІЙСЬКОВИЙ СОЮЗ З ПОЛЬЩЕЮ, ВІЙНА З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ ТА ІНТЕРНУВАННЯ.	41
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	58

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ СКОРОЧЕНЬ

ЗУНР - Західноукраїнська Народна Республіка

РСДРП - Російська соціал-демократична робітничка партія

РСФРР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

РСЧА – Робітничо-Селянська Червона Армія

СС – Січові Стрільці

УГА – Українська галицька армія

УГАкадемія – Українська господарська академія

УНР – Українська Народна Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасні Збройні Сили України є дивною сумішшю традицій радянської армії та нових уявлень сучасного покоління, що масово поширилися під впливом подій початку 2014 року. Радянські традиції тримаються в силу історичної інерції, а нові представляють ще не викристалізований цільний досвід визвольних рухів ХХ століття, що отримавши поразки не втратив живучості та виховує нове покоління українського військовослужбовця.

В сучасній Україні, що відчула «гібридну» агресію з боку Російської Федерації існує висока обізнаність серед громадян України про Мішку Япончика, він же Вінницький Мойша-Яків Вольфович, командира 54-го ім. Леніна радянського революційного полку. Цій людині присвячений російський телесеріал «Життя і пригоди Мішки Япончика» («Одного разу в Одесі»). Тому для більшості українців буде актуальним історія 3-ої Залізної дивізії Української Народної Республіки, що отримала слово «Залізна» в назві за звитяжний бій за станцію Вапнярка 26-27 липня 1919 року в боях яких було розбито 54-й ім. Леніна радянський революційний полк, що входив до 45-ї дивізії І. Е. Якіра[57, с. 114]. Бої за станцію Вапнярку забезпечило утримання плацдарму для переходу Української галицької армії за річку Збруч, також забезпечило наступ на Київ влітку 1919 року Армії УНР, коли 3-тя Залізна дивізія стримувала 14-ту армію РСЧА.

Мета і завдання дослідження

Метою даної роботи є аналіз бойового шляху 3-ої Залізної дивізії Армії УНР, відмінностей від інших військових формувань Армії УНР, що виділо та забезпечило існування в Армії УНР в 1919-1920 роках, дослідити деяких недостатньо вивчених біографій військовослужбовців цієї дивізії.

Завдання роботи

- Дослідити стан висвітлення дослідниками історії 3-ї Залізної Дивізії Армії УНР;
- Дослідити біографію невідомих вояків 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, що пройшли бойовий шлях від формування до інтернування в 1920 році;
- Висвітлити вплив успішних бойових операцій 3-ої Залізної дивізії УНР на загальні успіхи Армії УНР;
- Проаналізувати відмінності в підрозділах Армії УНР, їх вплив на ведення бойових дій в 1919-1920 рр.;
- Визначити причини успіхів 3-ої Залізної дивізії Армії УНР.

Об'єкт дослідження: 3-я Залізні дивізія Армії УНР.

Предмет дослідження: загальні особливості та тенденції, локальна специфіка, масштаби функціонування, питома вага та роль 3-ї Залізної дивізії у розбудові та боєздатності Армії УНР.

Хронологічні межі дослідження: охоплюють період від початку 1919 до 1920 року (друга більшовицько-українська війна 1918–1919 років, українсько-білогвардійська війна 1919 року та польсько-радянська 1920 року).

Територіальні межі дослідження:

Географічні межі дослідження сягають відповідно до сучасного адміністративно-територіального поділу України теренів Поділля України, зокрема, території південної частини Тернопільської області (Чортківський район), південної частини Хмельницької області (Кам'янець-Подільський район), Вінницької області (Барський, Вінницького, Гайсинський, Жмеринський, Могилів-Подільський, Тульчинський райони), північної частини Одеської області (Подільський район), а також території Київської області (Білоцерківський райони).

Методи дослідження: серед спеціально-історичних методів були використані вірогідності, історично-генетичний, періодизації, проблемно-хронологічний, хронологічний. Метод вірогідності, при вивченні старшини Лаврика Володимира, де був використано мислений експеримент. Історично-генетичний метод використовувався для послідовного розкриття подій 1919-

1920 році бойових дій на Поділлі України для вивчення 3-ої Залізної дивізії. Метод періодизації використовувався для детальнішого і глибшого розкриття подій 1919-1920 років. Хронологічно-проблемний метод використовувався в рамках 1919-1920 роках – періоді найбільшої ефективності 3-ої Залізної дивізії в порівнянні з іншими дивізіями УНР та корпусами УГА. Хронологічний метод використовувався для відтворення процесу розвитку 3-ої Залізної дивізії.

Елемент наукової новизни: систематизовано раніше опубліковані матеріали.

Практичне значення одержаних результатів: матеріали даної роботи можуть бути використані на лекціях з історії Перших визвольних змагань 1917-1921 років України на курсі спеціальності Історія, для національно-патріотичного виховання молоді, для занять військово-патріотичних занять в Збройних Силах України з солдатами, сержантами та офіцерами.

Апробація результатів та публікації:

Лаврик В. Старшина Лаврик Володимир // Матеріали ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених». Частина І. (22-23квітня 2021 р., м. Суми). ФОП Цьома С.П., 2021: С. 95-97.

Лаврик В. 3-тя Залізна дивізія - погляди, що домінували та характеризують найбоєздатнішу формацію армії УНР осені 1919 року // Матеріали V Міжнародної наукової конференції «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (11-12 листопада 2021 року).

Структура роботи: зумовлена її об'єктом і предметом, метою та конкретними науково-дослідними завданнями. В основу структури дослідження покладено вірогідності, історично-генетичний, періодизації, проблемно-хронологічний, хронологічний принципи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури. Обсяг магістерської роботи – 63 сторінок, з яких основний текст складає 52 сторінки, список використаних джерел та літератури – 7 сторінок (включає 59 найменувань)

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Праця Стефаніва З., Крип'якевича І, Тиктора І., Гнат'євича Б., Думіна О. «Історія українського війська», надрукована у Львові в 1936, де третя частина створена учасниками подій 1917-1921 років. Гнатевич Б. сотник Українських Січових Стрільців, начальник оперативного відділу штабу I корпусу УГА, Стефанів З. хорунжий УГА, Думін О. сотник Січових Стрільців, командир полку Січових Стрільців 1918-1919 років, отаман повстанського загону на Трипільщини 1920-1921 років, Шрамченко С. член Військово-революційного штабу Балтійського флоту 1917 року, капітан-лейтенант Українського державного флоту 1918-1919 років, начальник організаційного відділу морського генерального штабу 1920 року.[25]. Дещо доповнюють історію 3-ї Залізної дивізії праці дослідника Доценка О. «Зимовий похід», що в своїй праці упорядкував мемуари учасників першого Зимового походу, документи й матеріали Першого зимового походу [13] та ін.

Серед сучасних історичних публікацій про 3-ї Залізної дивізії стаття Каліберди Ю. «3-я Залізна дивізія Армії Української Народної Республіки»[18] стисло розповідає історію 3-ої Залізної дивізії Армії УНР від формування до Другого зимового походу Армії УНР, в якому приймала участь представники цієї дивізії.

Праці Тинченка Я. «Лицарі Зимових походів . 1919-1922 рр.», «1919. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 року.», «Українська армія у 1920 році: Військовий союз з Польщею, війна з Радянською Росією та інтернування.», двотомник «Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921)» є основними книгами про Армію УНР, з якої бралися відомості про 3-ю Залізну дивізію Армії УНР.[21, 22]

Монографія Ковальчука М. «Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння» містить матеріали з 14 вересня 1919 року по листопад 1919-го року.

Джерельна база.

Першими дослідниками історії 3-ї залізної дивізії – є безпосередні учасники визвольної боротьби українського народу за самостійність 1917-1921 років. Це праця колишнього командира 3-ї гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії Армії УНР полковника Г. Чижевського «Коротка історія 3-ї Залізної дивізії 1919-1921». [56] Друга людина, що залишила після себе спомини та статті - є командир 7-го стрілецького Синього полку 3-ї Залізної дивізії Армії УНР генерала О. Вишнівського «До історії Синіх і Залізних», «Трагедія 3-ї дивізії Дієвої армії УНР», «Пігмеї духом і мораллю», «Повстанський рух і отоманія»[3,5,7]. Праці командира 8-го Чорноморського полку 3-ї Залізної дивізії Армії УНР генерала М. Крата «Вапнярська операція» «Козацькому роду немає переводу».[23, 24] Спогади командира 9-го Стрілецького полку 3-ї Залізної дивізії Армії УНР генерала П. Шандрука: «General Pavlo. Arms of Valor», «Сили доблесті», «Армія УНР і її боротьба за державність» і «Бої 3-ої Залізної дивізії під с. Сидоровим над Збручем 19-26 липня 1920 р.».

Об'єднала всі ці праці монографії О. Удовиченка з двох томів «Третя залізна дивізія. Матеріали до історії військ УНР» і «Україна у війні За державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921».[48, 49, 50]

Фундаментальний історичний матеріал містить книга Миколи Капустянського «Похід українських армій на Київ-Одесу у 1919 році»[19]. Де подаються як бойові операції 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, так і склад, і озброєння. Також важлива праця командувача Дієвої армії УНР В. Тютюника «Зимовий похід 1919-1920 р.».[47] Праця командувача Армії УНР М. Омеляновича-Павленка «Спогади українського командарма».[31]

Висновок до розділу.

Отже темі 3-ї Залізної дивізії Армії УНР серед сучасних дослідників не приділено достатньої уваги, низка серозних і глибоких розвідок їх присвячено передачі цілісній картині воєнних подій 1917-1921 років.

В працях сучасників подій 1919-1921 років приділено великої уваги 3-й Залізній дивізії Армії УНР, де детально та ретельно розглядаються умовам появи, бойовим діям, існування, перемоги і поразки цієї дивізії, що опрацювання їх змушує виконати важку та довгу в часі роботу.

РОЗДІЛ 2. ФОРМУВАННЯ ТА БОЙОВИЙ ШЛЯХ 3-Ї ЗАЛІЗНОЇ ДИВІЗІЇ АРМІЇ УНР У 1919 Р.

Історія 3-ї Залізної дивізії Армії УНР складається з історії козаків і старшин цієї формації, копія прапора котрої відкривав військовий парад, присвячений відзначенню 26-ї річниці Незалежності України[2] та оригінал котрого був переданий патріархом Української автокефальної православної церкви Мстиславом (Стапан Скрипник) в 1992 року Збройним Силам України[59].

Такою маловідомою для сучасних дослідників був досліджений під час роботи над дипломною роботою сотник 3-ї гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії Армії УНР Лаврик Володимир.

Знаходимо про Лаврика Володимира в праці Віктора Моренця, Романа Ковалю та Юрія Юзича ««Подебрадський полк» Армії УНР», що посилаючись на ЦДАВОВУ Ф.3795. Оп. 1. Спр. 1364. Арк.6, 107 дали такі дані на студента Української господарської академії: народжений 28 вересня 1897 року в сучасному місті Каунасі в Литві, з 1908 року навчався в 1-й Ковенській гімназії (сучасне місто Каунас), після евакуації 1914 року навчався в Московській гімназії, з 7-го класу, яку закінчив в 1916 року, далі однорічником служив в 1-ї Гренадерській Запасній артилерійській бригаді, що розміщувалася в місті Москва, в 1918 році вступив до Українського корпусу (Москва), після чого перебував в армії УНР до інтернування в місті Каліш, Польща. Став Лицарем Залізного хреста за Перший зимовий похід Армії УНР. Прапорщик російської Армії. Навчався з 1923 по 1928 рік в Українській господарській академії в економічному підвідділі економічно-кооперативному відділу, яку закінчив 31 березня 1928 року.[20, с. 63-64]

Про хорунжого Лаврика Володимира знаходимо відомості в списку старшин, урядовців і козаків 3-ої залізної Стрілецької дивізії, інтернованих в таборі в міста Каліша станом на 9 квітня 1921 року за порядком номером 1429 і в реєстрі ветеранів 3-ої Залізної дивізії й прикомандированих до неї в 1919 році.

[48, с. 248]. Вже знаходимо його в списку студентів УГАкадемії економічно-кооперативного факультету за порядковим номером 84 (1922-1935 роки). [52, с. 100]

Вже далі Я. Тинченко в своїй праці вказує, що для подання на нагородження військовослужбовців 3-ї Залізної дивізії Залізним Хрестом за Зимовий похід і бої наказом по дивізії була створена рада, склад якої; полковник Г. Чижевський, хорунжий І. Шура-Бура та Лаврик, підстаршини П. Демченко і Т. Михальчук. [41, с. 92] В списку нагороджених Залізним Хрестом за Зимовий похід і бої зі складу Залізної дивізії під 4 номером в списку вказаний хорунжий Лаврик Володимир за № хреста 1104 [41, с. 542].

Але по цим даним важко зрозуміти – в яких діях він приймав участь, окрім того, що в раду про нагородження Залізним Хрестом за Зимовий похід і бої призначили людей, вірогідніше, що пройшли весь Перший зимовий похід. Другий висновок, що якщо в праці Віктора Моренця, Романа Ковалю та Юрія Юзича вказано посаду як сотника 3-ї гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, а при нагородженні за Зимовий похід і вказана посада хорунжого, що нижче, думається, що він продовжив службу в гарматній бригаді 3-ї Залізної дивізії і в подальшому.

Важливо, що Я. Тинченко пише, що 21-22 травня 1920 року до 2-ї дивізії Армії УНР 1920 року приєднано гарматну сотню Г. Чижевського, яка повернулася з Першого Зимового походу 4-5 травня 1920 року разом з Армією УНР генерала М. Омеляновича-Павленка та складалася з військовослужбовців розгромленої під Животовим гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії Армії УНР полковника О. Удовиченка. Сотня увійшла до 3-го легкого гарматного куреня 2-ї дивізії, перейменовану на 3-ю гарматну дивізію 31 травня 1920 року.

З 22 травня 1920 року 2-га дивізія неофіційно в документах називалася 3-ю Залізною дивізією, а з 29 травня 1920 року відповідно до наказу № 35 Головного управління Генерального штабу вже офіційно отримала назву 3-ї Залізної. До дивізії цей наказ дійшов 9 червня 1920 року. 4-та бригада

перейменовувалася на 7-му, 5-та на 8-му, 6-та на 9-ту, 2-га гарматна бригада на 3-ю, 2-й кінний полк на 3-й, 2-й технічний курінь на 3-й.[43, с. 41]

Виходить, що 2-га дивізія, що формувалася в 1920 році, отримала пізніше нову назву 3-тя Залізна дивізія. Схоже, що нова назва з'явилася не від того, що командиром 2-ї дивізії назначено полковника Удовиченко Олександра Івановича, що керував 3-ою Залізної дивізії в 1919 році, а тому, що долучилися 16 козаків гарматної сотні Чижевського, в числі яких був і Володимир Лаврик, що й було в свідомості Української армії УНР - як продовження славного бойового шляху 3-ї Залізної» дивізії.

Можу припустити, що старшина Лаврик Володимир був одруженим, як і мав дитину. Можливо, що прізвище Лаврик могло зустрітися в 3-ї Залізній дивізії ще по двом причинам: людина з подібним прізвищем і сестра. Перший варіант, що збіглося прізвище мало вірогідно, оскільки більше Лаврики ніде в арміях УГА і УНР не зустрічаються. Дуже вірогідно, що мають життя дві гіпотези: сестра або жінка. Два джерела про Олену Лаврик, як медсестра 3-ої Залізної дивізії в реєстрі вояків 3-ої Залізної Стрілецької Дивізії[49, с.214], і як канд. інж. економістки Української господарської академії [52, с.242].

Першою формацією, яка пізніше стала 3-ою Залізною дивізією, був 16-й піший загін Галицької армії полковника М. Шаповала, що були залишками Східного фронту Армії УНР, який був розбитий РСЧА 20 березня 1919 року, та був приєднаний до Галицької армії ЗУНР і отримав номер 16 до відповідної нумерації бригад цієї армії.[42, с.38, 66, 53-54;34, с. 94;48, с. 11]

Війська, що були під порядкуванням полковника М. Шаповала до перейменування в 16-й піший загін, і знаходилися в районі сучасного селища міського типу Скала-Подільська, на західному березі річки Збруч, були представлені залишками 7-ї піхотної дивізії (якими командував до цього М. Шаповал) і 1-го полку Синьої дивізії 1918 р. (Синьожупанники).

Складом:

- 1-ий полк Синьої дивізії, який був сформований при Директорії.
Командир полку - полковник О. Вишнівський;

- 1-ий Чорноморський полк – рештки вцілілого Чорноморського Коша.
Командир полку – полковник Є. Царенко;

- різні дрібні частини та штаб з особовим складом 7-ї дивізії.

Найбільшу чисельність склали полки 1-ї Чорноморської та 1-ї Синьої дивізій.

16-й піхотний загін було реорганізовано до складу:

- 1-ий полк Синьої дивізії, командир полковник О. Вишнівський;

- 1-й Чорноморський полк, полковник Є. Царенко;

- Окремий курінь, командир полковник В. Ольшевський;

- одна гармата 1-го полку СС, командир хорунжий І. Шура-Бура.

- Загін Кінно-гірський гарматний дивізіон, командир полковник О. Алмазов.[48, с.10-11]

На той час 16-тий піший загін не приймав участь в бойових діях проти Червоної армії. З 24 квітня по 19 травня 1919 рік охороняв кордон уздовж річки Збруч. А вже з 19 травня 1919 р. загін приймав участь у боях з РСЧА в напрямку міста Кам'янець-Подільського.[42, с. 66-67]

21 травня 16 піший загін отримав нового командира підполковника Олександра Удовиченка[19, с.92] та перейменована на 2-гу дивізію армії УНР, причиною відсторонення командира загопу полковника О. Шаповала було невдалий бій за здобуття міста Кам'янця-Подільського 20 травня 1919 року.[48, с. 11]

Під кінець травня 1919 р. Армія УНР була зосереджена на невеликій території поблизу міст Кременець – Почаїв – Броди, де відбулася повна реорганізація всіх наявних військ з новим номерами дивізії та полків. Це відбулось за наполяганням фактичного командувача Армії УНР В. Тютюника. Реорганізація почалася 15 травня і була завершена до червня 1919 року, 16-ий піший загін отримав назву 2-га дивізія.[42, с. 53-54]

Удовиченко О. подає наступний склад 2-ої дивізії 31 травня 1919 року:

Піхота:

- 1-ий полк Синьої дивізії, командир полковник О. Вишнівський, 600 багнетів, кулеметна сотня та 1 гармата;

- 1-ий Чорноморський полк, командир полковник Є. Царенко, до 750 багнетів і кулеметна сотня;

- Окремий курінь, командир полковник В. Ольшевський, до 350 багнетів.
Всього: до 1700 багнетів і 30 кулеметів.

Гарматні підрозділи:

- гарматна бригада, командир полковник Г. Чижевський, 2 легкі батареї (8 гармат) і 1 важка батарея (4 гаубиці);

- Кінно-гірський дивізіон, командир полковник О. Алмазов.

Кавалерія була відсутня.

Технічні частини:

- кожен полк і бригада мали свої відділи зв'язку, які мали від 2 до 3 телефонних апаратів і невелику кількість (2-3 кілограм.) дроту;

- штаб дивізії мав 2 телефонних апарати, 8 кілограм дроту, 5 козаків обслуги, колону автомобілів, що обслуговував тил дивізії, доставляючи боєприпаси та підтримуючи зв'язок із штабом армії.

Штаб дивізії: командир і 3 штабних старшин.

За відділ постачання дивізії виконував обов'язки начальник постачання 1-го полку Синьої дивізії сотник В. Силенко.

Разом: близько 2000 старшин і козаків, 30-35 кулеметів і 13 гармат, до числа не входив дивізіон гірських гармат, оскільки був відданий до дивізії тимчасово.[48, с. 14-15]

Штабом Дієвої Армії УНР проводилась Проскурівську операцію, що відбувалася в червні-липні 1919 року, для максимального розширення плацдарму для військ та евакуйованих державних установ. 3 червня 1919 р. українським військам вдалося відбити Кам'янець-Подільський, 6 червня – Проскурів, а пізніше – Жмеринку. Запеклі бої Української та Червоної армій за розширення існуючого плацдарму тривали протягом місяця. [42, с. 73]

Важливим є звільнення весною 1919 року міста Кам'янця-Подільського, це була значною перемогою українських армій після низки поразок, що зумовили УГА перейти річку Збруч в східному напрямку, після втрати теренів ЗУНР, а Дієву армію УНР почати звільняти терени Наддніпрянської України.

Дата звільнення м. Кам'янця-Подільського різниться, у Я. Тинченко вказана дата 1 червня 1919 р., де козаки – Синьожупанного куреня першими увійшли до міста Кам'янець-Подільський.[42, с. 66-67] А у О. Удовиченка вказано 2 червня 1919 року о 18.00[48, с. 23, 26], а у Р. Дашкевича 3 червня [12, с.173].

В місті Кам'янець-Подільський з 2-ї дивізії була створена 3-я піша дивізія, складом: 7-й Синьожупанний, 8-й Чорноморський й 9-й Стрілецький полки, артилерійська бригада та Лубенський кінно-козацький полк. [42, с. 66-67]

Також знаходимо дату звільнення міста Кам'янця-Подільського 2 червня 1919 року в спогадах невідомого автора, що наводить М. Ковальчук.[21, с. 110-119] Де 2 червня 1919 року до реорганізованої 3-ї пішої дивізії, до складу якої включили 16-й загін отамана О. Шаповала, групу полковника П. Шандрука, с з Окремого стрілецького Запорізького куреня Армії УНР, Буковинський курінь сотника О. Кантеміра, що був частиною Галицької армії, що під натиском переважаючої Польською армії відступаючи перейшла через річку Збруч, та неповну гаубичну артилерійську батарею.[34, с. 94] За відомостями О. Удовиченка О. 6 червня дивізія здобуває місто Дунаївці, в якому була підсилена Запорізьким Загоном і Буковинським куренем. [48, с. 45]

Запорізький загін полковника П. Шандрука сформовано наприкінці лютого 1919 р. у Браїлові, та складався з:

- 4 піхотних сотень, 3 старшини та 120 козаків у кожній;
- кулеметна рота, 3 старшини, 60 козаків, 6 кулеметів, з них двоє важких;
- кавалерійська сотня з 3 старшин, 65 козаків, три ручні кулемети та 60 коней;
- сотня зв'язку, з необхідним технічним обладнанням до 30 кілометрів;

- санітарна частина та відділ постачання.

Разом: 27 старшин, близько 600 козаків і 110 коней.

Буковинський курінь був сформований із старшин та козаків Буковини, в складі якого перебував відомий буковинський діяч Тапушак, що першим прибув до 3-ї пішої дивізії для приєднання цього куреня. Після окупації території Буковини румунськими військами курінь відійшов до Галичини, ставши військовою частиною УГА. Після відступу УГА за річку Збруч, курінь віддано Армії УНР.[48, с. 45]

Є інша дата перейменування 2-ої пішої дивізії на 3-ю стрілецьку дивізії – 6 червня 1919 року, яку подає Ю. Каліберда.[18]

За даними О. Удовиченков в середині червня 3-тя піша дивізія після поповнення мала склад:

- 1-ий полк Синьої дивізії перейменований в 7-ий Синій полк, командир полковник О. Вишнівський, 600 багнетів;

- 1-й Чорноморський полк в 8-ий Чорноморський полк, командир полковник Є. Царенко, 700 багнетів;

- Окремий курінь в 9-ий Стрілецький полк, що включив Запорізький загін і Буковинський курінь, командир полковник П. Шандрук, 900 багнетів;

- 3-тя гарматна бригада, командир полковник Г. Чижевський Г., 12 легких і 4 гаубичні гармати;

- інженерний курінь в процесі формування, командир полковник П. Харченко;

- запасний курінь, командир полковник Г. Стефанів, одночасно був начальником тилу дивізії;

- командир дивізії полковник О. Удовиченко;

- помічник командира дивізії полковник В. Ольшевський В.;

- начальник штабу дивізії сотник Татаринців (пізніше сотник Залозний);

- тимчасово відряджений до дивізії кінний Лубенський полк (фактично, залишки колишнього Лубенського полку), командир сотник Поплавський, 4 сотні по 25 шабель, пластунська сотня, 55 підстаршин і козаків, кулеметна

сотня, 30 підстаршин і козаків, 3 важких і 6 ручних кулеметів, 20 старшин, командир полку, помічник командира полку, ад'ютант полку, начальник господарської частини, 6 сотників і 10 молодших старшин.[48, с.50-52]

Для Буковинського куреня, що входив до 9-го Стрілецького полку, перші бої відбулися за село Минківці та містечко Нова Ушиця 13-14 червня 1919 року.[15, с. 1053-1055;29, с. 1059]

На 3-ю дивізію покладалося важливе завдання по утриманню правого флангу фронту української армії перед 45-ою дивізією РСЧА.[50, с. 93] Симоном Петлюрою розглядалася можливість, що відвоювання Києва та Одеси Антанта може визнати існування Української Народної Республіки, тому 3-ій дивізії була поставлене завдання здобути Одесу, військова операція, після якої отримала назву 3-тя Залізна дивізія.

21 червня при наступі на сучасне селище міського типу Копайгород, до 3-ої дивізії Армії УНР прибув Головний Отаман Армії УНР С. Петлюра з генералом М. Капустянським, де в розмові з командиром дивізії полковником О. Удовиченком було сказано про те, щоб Антанта, що перемогла, визнала Україну та допомогла їй зброєю, боєприпасами та ліками необхідно було звільнити місто Одесу, щоб можна було через порти Чорного моря налагодити торговельні відносини з Європою. При цьому він висловив побажання, щоб 3-я піша дивізія, здобула залізничну лінію Жмеринка-Одеса, з подальшим головним стратегічним завданням захопити Одесу. Головний Отаман С. Петлюра висловив сумнів щодо можливості завоювання Одеси, оскільки існують прихильники походу на Київ, що не беруть до уваги, що є загроза захвату Чорноморських портів Добровольчою армією генерала А. Денікіна. Що не буде посилена 3-я дивізія, аби не наражати Армію УНР на удар по лівим флангам.[48, с. 77-82]

Українським командуванням було прийнято рішення походу на Київ-Одесу, де головний напрямок удару визначався Київ, а 3-ї дивізії прикривати правий фланг Армії УНР.

У боях 3-я дивізія у липні 1919 року за станцію Вапнярка протидіяла значно переважаючим силам РСЧА, що домогалася прорвати фронт українського війська та уникнути розгрому денікінською армією.[19, с. 173-174] Після утримання важливою станції Вапнярка 3-я піша дивізія почала офіційно називатися 3-я Залізна дивізія.[11, с. 173-174;5, с. 165;42, с. 66-67]

Успіху в боях за Вапнярку 26-27 липня 1919 року сприяли перехід Української Галицької армії через р. Збруч, на терени, що контролювала Армія УНР. 16-17 липня війська Галицької армії перейшли перехід на лівий берег річки Збруч, на територію УНР і об'єднавшись під командуванням Головного Отамана С. Петлюри і начальника штабу генерала М. Юнаківа, – 49800 старшин і вояків, 603 кулемета і 187 гармат.[42, с. 73; 51, с. 159-160;29, с. 78]

Бої за здобуття станції Вапнярка почалися 17 липня 1919 року 7-м Синім полком.[48, с.130] Взяттям станції Вапнярки 26 липня дозволило Армії УНР розгорнути наступ на Проскурів та Жмеринку.[42, с. 73]

Першим увійшов до станції Вапнярка 7-й Синій полк, завдяки ризикованому маневру 9-го Стрілецького полку, де полковник Б. Чміль провів його в лісистій місцевості.[48, с. 135]

7-й Синій полк і 8-й Чорноморський полк, після звільнення станції Вапнярка зазнали великих втрат у боях, маючи великий відсоток серед старшин. Але 3-й дивізії не був наданий відпочинок, бо довелося утримувати важливий залізничний вузол.

Недостатнє забезпечення боєприпасами, бойовий склад дивізії зменшився; брак кінноти не дозволяв продовжити наступ, брак продовольство та амуніції не дозволяв збільшити людьми дивізію.

Артилерія мала достатньо гармат, щоб підтримувати бойові дії піхоти, бо кожен полк мав свою легку батарею, що мала добру злагодженість з піхотою. Не було випадків, коли батареї залишали свою піхоту. На самому початку свого існування дивізія мала лише одну батарею з двох гармат, що здобуто бою ще 1-м Синім полком, під командуванням сотника І. Шури-Бури. Потім тимчасово приділено до дивізії кінний дивізіон гірських гармат полковника О. Алмазова.

Але основною артилерією, що була віддана дивізії, був 4-й гарматний полк корпусу Січових Стрільців сотника М. Іванькова, що увійшов до 3-ї гарматної бригади полковник Г. Чижевського, що складався з 20 старшин, до 450 підстаршин і козаків, до 400 коней:

- 2 легкі батареї, 4 гармати, разом 8 гармат;
- 1 гаубична батарея, 4 гармати;
- набійна скриня;
- 18 набійних скринь патронів в обозі;
- 1 лікар і медичний віз;
- 1 ветеринарний лікар та віз швидкої допомоги;
- 1 старшина господарського відділу;
- 1 старшина зв'язку;
- 1 старшина - технік-збройник;

2 німецькі польові кухні, кухонні та господарські вози – всього близько 20 возів, що мав свою окрему кухню.

Зі складу 4-го гарматного полку виділено батарея сотника В. Зарицького до 9-го Стрільцького полку, батарею сотника Альошина до 8-го Чорноморського полку, а гаубичну батарею сотника Кавалджі до 3-ї гарматної бригади.

Дивізійну кінноту не було сформовано із-за браку коней, лише існували при полках існували кінні розвідники, 9-й Стрільцький полк мав 40 коней і штаб дивізії мав декілька коней. До дивізії був тимчасово відданий кінний Лубенський полк, що фактично був ескадроном.

Харчування дивізії надавали місцеві селяни, для цього в селах влаштовувалися мітинги, але й вимінювалося за цукор і сіль. За цукор і сіль вимінювалося їжа у румун. Хліб випікався в Кам'янцю-Подільському, що доставлявся до дивізії возами. Набої до зброї здобувалося в боях у ворога.

Була Санітарна служба.[48, с.136-139]

О. Удовиченко пише, що 27 липня 1919 року зранку ворог почав наступати на село Вербове, після артилерійської підготовки з села Крижопіль,

довгими та чисельними лавами 54-го полка імені Леніна, що був добре, однорідно одягнений та озброєний.[48, с. 140-142] Цей 54-й полк створив і керував ним Вінницький Мойша-Яків Вольфович, відомий більшості українців, як Мішка Япончик.[37]

О. Удовиченко міг і помилятися, бо пізніше наводить відомості, що з Одеси до Залізничної станції Вапнярка командуванням РСЧА було надіслано 399-ий радянський полк, учбовий Одеський батальйон, відділи Мішки Япончика, партизанський загін Криворучка та 3 бронепоїзди, що може свідчити, що 45-ий радянський полк і підрозділ Мішки Япончика - є окремим формуваннями.[48, с. 143]

В травні 1919 року створений 54-й ім. Леніна радянський полк у складі 3-ї червоної армії, що був підпорядкований 45-ї дивізії Якіра Й. Полк був у липні спрямований проти військ УНР, де перша атака в районі Бірзули була успішною, що дозволило радянським військам захопити станцію Вапнярка, але на наступний день полк був розгромлений.[34, с. 113-127;5, 168]

Але командир 3-ої дивізії О. Удовиченко наводить дані, що можуть підтверджувати, що 54-тим полком керував Мішка Япончик. Вказує, що в ніч з 27 на 28 липня 1919 року, опівночі, вирушила колона червоноармійців з села Крижополь, дійшовши до залізничної станції Вапнярка та атакувавши 9-й Стрілецький полк. 9-й Стрілецький полк не витримав атаки та залишив станцію Вапнярка, але атакував о 3-й годині ночі силами двох куренів, що очолював полковник Б. Чміль. Атака була вдала, завдяки якій було звільнено залізничну станцію та відкинули ворога до села Крижопіль.[48, с. 143]

О. Удовиченко, вказує, що активна оборона залізничної станції тримала протягом 4 діб. Спочатку атакували 9-тий Стрілецький полк, потім 7-й Синій полк, що утримували село Вербове, що знаходиться в південно західному напрямку від Вапнярки. На третій день, 29 липня 1919 року атакують 8-й Чорноморський полк, що оборонялася біля села Марківка, на південно західному напрямку від села Вербове. 8-й Чорноморський полк всі атаки відбиває з великим втратами зі свого та ворожого боку.

За ці бої за залізничну станцію Вапнярка 7-й Синій полк витратив практично усі свої набої до рушниць, що не давало в подальшому вести бойові дії. Командиром 3-ї пішої дивізії полковником О. Удовиченком зміг тільки посилити цей полк одним куренем з 9-го Стрілецького полку, що був резервом дивізії.

На 4-й день червоноармійці знов атакували 7-й Синій полк, що економив рушничні постріли. Рятувала полкова артилерія, що обстрілювала щільним вогнем наступаючого ворога, тільки при наближенні відповідали кулеметним і рушничним вогнем, тому ворог дійшов до позицій 7-го Синього полку. Атака замаскованого в балці куреня 9-го Стрілецького полку змогло змусити тікати червоноармійців. 7-й Синій полк переслідуючи ворога захопив село Крижопіль. 7-й Синій полк поніс великі втрати в живій силі.

Але й ворог поніс великі втрати, тому атаки зупинилися, РСЧА зайняла оборону, в очікуванні підкріплення з Одеси. Це дозволило перепочити та силами 8-го Чорноморського полку несподіваною атакою захопити залізничну станцію Крижопіль. Але не втримали, залишили, вже наступного дня знов зайняли, захвативши бронепоезд і декілька вагонів з військовим майном.

Згодом 7-й Синій полк зайняв села Марківку, Антонівку, Висока Гребля, місто М'ясківку, села Гарячківку і Джугастра, 9-й Стрілецький полк узяв в облогу село Вільшанку.[48, с. 143-144]

За утримання залізничної станції 3-тя піша дивізія стала 3-ю Залізною дивізією, що було повідомлено телеграмою від імені командуючого армією начальником Штабу Армії полковника В. Тютюника, за високу боєздатність, витривалість надано така почесна назва дивізії.[47, с. 165]

2 серпня 1919 року 3-я Залізна дивізія тримала фронт по лінії сіл Свобода-Криклівська-Жидівка, з резервом і штабом в місті М'ясківка, проти кінної бригади Г. Котовського, що займали фронт по лінії сіл Попелюхи-Ставки-Христищі-Дмитрашківка, зі штабом в місті Піщанка. 14-та радянська армія, що знаходилася в місті Одеса, наполегливо атакувала залізничну станцію, щоб звільнити залізничне сполучення Одеса-Вапнярка-Жмеринка, що

відкрило тили Армії УНР, що наступала на місто Київ. Утримуючи Вапнярку 3-я Залізна дивізія забезпечувала взяття міста Києва. Тому 10 серпня атакують 7-й Синій полк в селі Гарячківка.

12 серпня 1919 року приходить наказ 3-й Залізній дивізії з штабу Армії УНР про початок наступу в напрямку міст Бірзула та Одеса, щоб забезпечити генеральний наступ. Полковник О. Удовиченко доповідає, що 3-я залізна дивізія понесла великі втрати в боях за залізничну станцію Вапнярка, що без поповнення людьми і набоями до рушниць і кулеметів, снарядів до гармат не зможе оборонятися від РСЧА, що переважала чисельно та зброєю. Але наказ виконує, переходить до наступу.[48, с. 144-146]

Бої за станцію Вапнярка добре представлена в українських сучасних ЗМІ і споминах безпосередніх учасниках.[38;29;16;29;46;58;4;23] Під час боїв за станцію Вапнярка 3-я Залізна дивізія втратила до 40% особового складу, що призвело до посилення її 19-ого вересня 9-ою Залізничною дивізією й 11-ою Галицькою бригадою, що протидіяли подальшому відступу 12-ої радянською армії від Добровольчої армії генерала А. Денікіна та прориву на з'єднання з 14-ою радянською армією.

Армія УНР спільно з корпусам Галицької армії з 2 серпня звільнила міста Жмеринка, Вінницю, Старокостянтинів, Шепетівку, Бердичів, Умань, Білу Церкву, Фастів, що дозволило за рахунок повстанських загонів і добровольців, що приєднувалися до війська, що наступало, збільшуватися чисельно.

31 серпня 1919 року в місті Київ Запорізька група Армії УНР і II-й Галицький корпус, на Думській площі, вступили у збройний конфлікт з Добровольчою армією. Але командування II-й Галицьким корпусом домовилося про відведення українських військ з міста Києва.[42, с. 76-77]

При обороні залізничної станції Вапнярка 26-27 липня 1919 року втрати 3-ї Залізної дивізії склали до 40% особового складу:

- 5 легких гармат, 4 гаубиці;
- командири полку - 1 вбито, 1 поранений;

- заступники командирів полку – вбито і поранено всіх командирів куренів, сотень, молодших старшин і підстаршин, найбільше в 7-му Синьому і 8-му Чорноморському полка.

Це призвело до того, що продовження в наявному особовому складі 3-ї Залізної дивізії ставило під загрозу наступу Армії УНР на місто Київ. Дивізія потребувала відведення в тил для двотижневого відпочинку, поповненнями військовослужбовцями, зброєю та обмундируванням. Цього не було виконано, але наказом штабу Армії УНР 19 вересня 1919 року дивізію підсилив 9-ю Залізничною дивізією та 11-ю Галицькою бригадою. Поповнення було недостатньою проти ведення бойових проти 45-ї й 47-ї радянських дивізій РСЧА, що були зміцнені додатковими частинами, готувалися до контрнаступу та переважали чисельно та зброєю.

9-та Залізнична дивізія була сформована з охорони залізниць, не була в боях, тому полковник О. Удовиченко поставив на праве крило 3-ї Залізної дивізії, де в перших боях відступала. Командир дивізії полковник П. Кудрявцев, 800 старшин і козаків, 1 батарея гармат.

11-та Галицька бригада в основі складалася з молоді 17-18 років, добре вишколеною, перебувала на лівому крилі 7-го Синього полку, в резерві. Командир бригади сотник К. Шльосер, була 1 батарея гармат.[48, с. 170-171] Карл Шльосер (народився 1889 – помер невідомо) був німецьким колоністом з колонії Дорнфельд (сучасне село Тернопілля) на території Стрийського району Львівської області, характеризувався людиною честі та виявився українським патріотом, обдарованою, освіченим старшиною, енергійний, особисто сміливий, в критичні моменти спокійний, швидкий в прийнятті рішень, дано прізвисько «робоча бджола», нагороджений старшинською золотою медаллю За хоробрість[39, с. 233]; потрапивши в Чехословаччину в травні 1919 року, покинув її, через Румунію повернувся до УГА, де прийняв командування над 11-ю Галицькою бригадою, пройшовши з нею до кінця бойових дій[39, с. 88-90], в 1920 року перебуваючи в польському таборі військовополонених у Ялівці, разом з п'ятьма старшинами УГА написав листа до польської влади про

бажання воювати в українській армії, що було незадоволено та переведено то концтабору міста Тухоля.[39, с. 185, 305]

11-та галицька бригада в першому бою відбили атаку ворожої піхоти, не витримали наступного удару кінноти та відступили, але підтримані своєю гарматною батареєю та 7-го Синього полку повернули попередні позиції, отримавши першу перемогу у складі 3-ї залізної дивізії. Вже подальші атаки ними відбивали.

3-я Залізна дивізія, 9-а залізнична дивізія та 11-а Галицька бригада, що отримали назву Група полковника О. Удовиченка, вже в подальшому діяли злагоджено проти 14-ої та 12-ої радянських армій РСЧА, що відступали без командного складу під натиском Добровольчої армії генерала Денікіна. Група Добровольчої армії генерала М. Бредова йшла за відступаючими частинами РСЧА вздовж річки Дніпро, друга частини радянських військ, 47-а радянська дивізія, здає Одесу, переходить в місто Бірзула в резерв 14-ї радянської армії. Штаб 14-ї радянської армії в вересня 1919 року наказує 58-ї дивізії прориватися на село Христинівку, що в сучасному Уманькому районі Черкаської області, а решткам армії, 45-а та 47-а радянські дивізії, інтернаціональна бригада, частини, що були сформовані з матросів Чорноморського флоту, та залоги міст й етапів, чисельністю 10000 багнетів і шабель, через залізничну станцію Вапнярка, де оборонялася Група полковника О. Удовиченка, на село Христинівку, або на місто Жмеринку.

Групи полковника О. Удовиченка, що вперше почала відступати, після наступу, мала такий склад:

- 3-я Залізна дивізія мала 2000 старшин і козаків;
- 9-а Залізнична дивізія малочисельна та була слабою в обороні та наступі;
- 11-а Галицька бригада малочисельна.

В селі Гарячківка розбито 9-ту Залізничну дивізію, один курінь 11-ої Галицької бригади, що призвело до, що 9-й Стрілецький полк втрачає позиції, втративши командира одного з куренів і усіх командирів сотень, з великою

втратою козаків, а 7-й синій полк відступає до села Крижопіль. Але група РСЧА, що постійно атакує, захоплює село Крижопіль. 29-30 серпня 1919 року на залізничній станції Вапнярка приготувалися до евакуації, 8-й Чорноморський полк і 11-а галицька бригада в оборонних боях понесла великі втрати особового складу на лівому крилі підрозділів полковника О. Удовиченка, це призвело до того, що штаб Армії УНР розуміючи загрозливу ситуацію посилює Групу полковника О. Удовиченка Волинською групою, в складі двох дивізій, та групою отамана Ю. Тютюнника, так само в складі двох дивізій.

Завдання нової групи Армії УНР, що заступила Групу полковника О. Удовиченка, було атакувати праве крило наступаючої РСЧА в районі міста Тульчин і села Жабокрич, з подальшим наступом на залізничні станції Рудниця і Кодима, силами Волинської групи, а групі отамана Ю. Тютюнника, разом з групою полковника О. Удовиченка, забезпечити ліве крило та наступати на місто Умань і місто Тальне, напрямком на селище Голованівськ.

Атаки груп полковника О. Удовиченка та Волинської призвели до залишення Вапнярською групою РСЧА села Крижопіль в напрямку міста Бірзули, але дістаються вже тільки деякі частини 47-ї радянської дивізії, інші потрапивши в оточення просочилися лісами на північ. Завдяки розгрому групи РСЧА українським військам дісталися гармати, кулемети, обмундирування, обози з різним майном радянських військ. Це були останні бої з РСЧА, далі 3-я залізнична дивізія УНР воює проти добровольчої армії генерала А. Денікіна.[48, с. 174-177]

Після того, як 14-а радянська армія прорвалася між українською та Денікіна арміями, 3-я Залізнична дивізія стикнулася з Добровольчою армією на відтинку село Росоха-місто Бершадь – станція Рудниця 10 жовтня 1919 року. В цей час українська армія стикнулася з епідемією на тиф.[56, с. 23] З другої половини вересня по жовтень 1919 року Армія УНР відступала під натиском РСЧА та Добровольчою армією генерала А. Денікіна, що були вражені епідеміями тифу, польські та румунські війська були нейтральними та не вели

бойових дій. На початку листопаду 1919 року командування Галицької армії під головуванням М. Тарнавського, порушуючи вимоги керівника ЗУНР Є. Петрушевича, складає мирну угоду з Добровольчою армією, де Галицька армія зупиняє бойові дії, розміщується в районі міст Вінниці, Жмеринки та Гайсина та зберігає нейтралітет до Армії УНР.

Перший бій з Добровольчою армією був вдалим зв міста Бершадь – 12 жовтня 1919 року було розбито 50-ий піший Білостоцький полк Добровольчої армії, де до полону потрапило 600 офіцерів і вояків, 6 кулеметів, та 75-ий Севастопольський полк.[48, с. 198, 200; 24, с. 66] Але вже 14 жовтня біля села Клебань було Добровольчою армією розбито 9 Стрілецький полк 3-ої Залізної дивізії.[48, с. 202-206; 17, с. 235]

Добровольча армія генерала А. Денікіна починає наступ проти Наддніпрянських військ, захопивши місто Могилів-Подільський, в ніч з 10 на 11 листопада 1919 року місто Жмеринку, продовжуючи наступ на міста Проскурів і Кам'янець-Подільський, де перебував штаб Головного Отамана С. Петлюри, Директорія, уряд й інші установи УНР. Зайняття цих міст польськими військами призводить до того, що апарат Військового міністерства УНР, старшини та працівники тилових установ, значна кількість отаманів і старшин, з міста Кам'янець-Подільський перебралися в селище Гусятин, де були інтерновані та відправлені до міста Тернопіль.

Значна кількість військ і штаб Армії УНР знаходилися в районі міста Проскурова. 14-15 листопада 1919 р. за наказом командувача Армією УНР В. Тютюника всі групи мусили згорнутися до дивізій, наказом від 23 листопада 1919 р. 3-тю Залізну дивізію було дозволено зберегти в первинному стані та не згортати у збірний полк.

23 листопада Армія УНР залишила місто Проскурів, що пізніше зайняла Добровольча армія.

Наприкінці листопада 1919 року рештки всіх українських частин Армії УНР зосередилися в районі містечка Любар та села Нова Чорторія та перебували в катастрофічній ситуації, оскільки через епідемію тифу, що

підсилювалася через блокаду УНР з боку країн Антанти, що перешкодили доставці закуплених у Європі медикаментів, нестачу теплого одягу та набоїв була небоєздатною. На півдні в містах Старокостянтинів, Проскурів, Жмеринка були Добровольча армія генерала А. Денікіна, на півночі в містах Новоград-Волинського та Житомира, була РСЧА, що зупинили будь-які активні дії проти Армії УНР, відновлювалися. Завдяки тому, що уряд УНР підписав перемир'я з поляками, на заході не відбувалося бойових дій.

Розглядається варіант переходу до повстанських методів, що запропонував командувач Армії УНР В. Тютюнник, що підтримано Головним Отаманом С. Петлюрою, командуючими Запорізької, Волинської, Київської груп та 3-ї Залізної дивізії. 5 грудня 1919 року С. Петлюра з своїм оточенням, важко хворий на тиф В. Тютюнник та його начальник штабу, що хворіє на запалення легенів полковник Є. Мешківський, виїжджають на польську територію. Командувачем Армією УНР призначено командира Запорізької групи генерала-поручика М. Омеляновича-Павленка, а його помічником командира Київської групи генерала-хорунжого Ю. Тютюнника.

6 грудня 1919 р. у селі Нова Чарторія на нараді командирів армійських груп й уряду УНР була підтримана пропозиція командувача Армії УНР генерала-поручика дивізії М. Омелянович-Павленко, який запропонував прорвати фронт Добровольчої армії генерала А. Денікіна та через Київщину вирушити на Полтавщину, де підняти протибілогвардійське повстання. Присутні погодилися на цю пропозицію. Уряд УНР був проти, оскільки наявність у бойових частинах цивільних осіб уповільнювало б та сковувало б рухи частин, було запропоновано слідувати армії разом з урядом. Від цього дня починається Перший Зимовий похід Армії УНР по тилам спочатку Добровольчої армії генерала А. Денікіна, а потім РСЧА.[42, с. 83-92; 24, с. 71]

Перед Першим Зимовим походом склад 3-ї Залізної дивізії був наступний:

- командир дивізії полковник В. Трутенко;
- заступник командира дивізії полковник В. Ольшевський;
- начальник штабу дивізії полковник Г. Стефанів;

- начальник оперативного штабу дивізії полковник М. Крат;
- 7-й Синій полк, командир полковник О. Вишнівський, до 200 багнетів і 20 шабель;
- 8-й Чорноморський полк, командир полку сотник М. Любимець, до 250 багнетів, 8 кулеметів і 40 шабель;
- 9-й Стрілецький полк, командир сотник В. Шульга, 50 шабель;
- їздові штабу та гарматної бригади, командир полковник Г. Чижевський;
- кінна чота відділу контррозвідки полковника В. Яворського;
- гарматна батарея сотника В. Зарицького, 5 гармат.

Разом: до 500 багнетів, 16 кулеметів, 110 шабель і 5 гармат.

Полковник Г. Чижевський подає іншу кількість 3-ї залізної дивізії: 1500 старшин і козаків, 10 гармат, 50 кулеметів і 20 шабель[56, с. 24], що О. Удовиченко вважає завищеною, оскільки основна кількість особового складу хворіла на тиф і були пораненими, оскільки переміщувалася на возах забезпечення, в госпіталях Армії УНР були такі умови, що хворі та поранені вважали, що перебування в своїх підрозділах краще для одужання.[48, с. 225]

В Першому Зимовому поході 3-я Залізна дивізія зазнала розгрому 26 грудня 1919 року під містечком Животовим кавалерійським полком Київської (за іншими даними Кавказької) зведеної дивізії генерала князя М. Голіцина, після чого переформовану в 3-ій кінний полк під командуванням полковника Чижевського П.[18;48, с. 229-232;56, с. 25-26;50, с. 124-125;36, с. 204;31, с. 243;9, с. 333;40, с. 92-95;22, с. 279;17, с. 240;41, с. 21-28;7;13, с. XX-XXI;54, с. 79-80, 157]

Сучасники тих подій Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та інші вважали, що Армія УНР в боях за залізничну станцію Вапнярка «переступили межі людської спроможності» [25, с. 565] при розгромі 45-ї радянської дивізії РСЧА, оскільки за 3 літні місяці 1919 року протистояла противнику, що переважав, при дефіциті обмундирування, патронів і снарядів до рушниць і гармат, без достатнього тилового забезпечення, остаточно була знекровлена тифом, що в осінні дні була наймасовішою.

Але вони вважають, що можна було уникнути наслідків втрати України в кінці 1919 року.

Причини поразок:

1. Війна з Добровольчою армією А. Денікіна, коли можна було відійти на лінію Рудниця-Винниця-Шепетівка і зберегти Армію УНР. в дійсності 14 жовтня біля станції Кловань було знищено 9-й піхотний полк 3-ої Залізної дивізії Армії УНР. Відвід Армії УНР від участі в боях проти Добровольчої армії дало можливість українській армії здатність відпочити, не втрачати в боях особовий склад та набої до різноманітної зброї, довелося б воювати вже з переможцем, вже ослабленим в боях.

2. Швидке просування на Київ в 1919 році. Повільне просування дозволило б навести лад в тилу, прибрати згубні наслідки революцій 1917 року, проводити мобілізацію з підготовкою дисциплінованого резерву для бойових частин.

3. Рух на Київ, замість Одеси. Просування на Київ було просування в глибокої ворожої території; просування на Одесу давало можливість вийти до Чорноморських портів з виходом до контакту з іншими державами, розблокуванням політичної блокади. Це дало можливість закуплені ліки доставити до УНР, врятувати Армію УНР від епідемії тифу.

4. Пізня об'явлена мобілізація, 27 вересня, не дала можливість поповнити Армію УНР.[25, с. 564-567]

Але це причини поразки від літа до початку зими 1919 року, що призвели до Першого Зимового походу Армії УНР, а основними проблемами поразки Перших визвольних змагань отримало назву Отаманщина, чи Отаманія, що характеризується в ворожнечі між отаманами, непокоря їх керівництву Армії УНР, що виступали на чолі своїх загонів окремо від інших загонів. Ці загони в більшості були недисциплінованими та влаштовували часто бунти.

Отаман Данило Терпило, нам відомий під прізвиськом Зелений, на початку протигетьманського повстання створив Дніпровську дивізію, а в січні 1919 року почав боротьбу проти Армії УНР в районі Трипілля, що призвело до

послаблення Армії УНР в районі Києва, з його захоплення РСЧА.[44, с. 174;3, с. 20-22] Отаман Григорьев, з силами в 8000 багнетів, 4000 шабель і 32 гармати входячи до Південної Групи Армії УНР 1 лютого 1919 року оголосив повстання проти Директорії і об'єднався з РСЧА, що призвело до втрати Херсонщини та частини Дніпропетровщини.[44, с. 122; 3, с. 23-31] Отаман В. Оскілко, що керував Північною Групою Армії УНР, що на початку 1919 року, не відступала, а в деяких місцях наступали проти РСЧА, 29 квітня 1919 року арештував декілька міністрів уряду УНР, вчинивши повстання проти Директорії, що призвело вже на цьому відтинку фронту відступ Армії УНР.[44, с. 318;3, 38-40] Отаман О. Волох, що самочинно арештував командира Запорізького Корпусу полковника П. Болбочана та його штаб 25 січня 1919 року, що призвело до того, що фактичного перестав існувати Лівобережний фронт, 21 березня 1919 року створив умови зупинки боїв проти РСЧА, а 01 грудня 1919 року разом з отаманом Ю. Божком та М. Данченком проголосив створення Української комуністичної армії, що не підпорядковувалася Головному Отаманові С. Петлюрі С.[44, с. 85-86; 3, 45-69] Отаман Ю. Божко командир 2-ої пішої дивізії «Запорізька Січ», завдяки якому в дивізії не визнавалася «регулярщина» в серпні 1919 року була Штабом Дієвої армії УНР розформована, і яка тримала від 3-ї Залізної дивізії лівий фланг.[44, с. 50; 3, с. 41-44]

Більшовики на початку своєї діяльності, після приходу до влади в листопаді 1917 року, приймали популістичні заходи, для завоювання підтримки в солдатському середовищі – прийняття резолюції на I з'їзді Північного фронту від 30 листопада 1917 року про виборність командирів солдатськими радами.[11,с. 32] Тому Генеральний секретар військових справ С. Петлюра був змушений реагувати та приймати Статут Української Народної Армії де не вписав виборність командирів, що стало причиною уходу з посади, де наступник М. Порш продовжив демократизацію армії услід за більшовицьким урядом.[34, с. 19] Повне розкладання армії було зупинена приходом до влади гетьмана П. Скоропадського.

Зародилося Отаманщина з листопадового постановня проти уряду, що очолював гетьман П. Скоропадський, відбувалося як боротьба «революції» проти «контрреволюції». Була необхідність відрізнити повсталі війська від військ гетьмана П. Скоропадського, повстанці носили білі пов'язки і червоні розетки під кокардами. Червоний колір був революційною символікою, що з'явилася завдяки лютневій революції 1917 року, була ознакою демократичних змін і не належали виключно більшовицькій гілці РСДРП. Але повстанці використовували червоний колір з двох причин: національна символіка була дискримінована гетьманським урядом і червона калина асоціювалася у Січових Стрільців ознакою своєї військовою формацією.[42, стр. 94-96]

Більшість тих, хто постав проти влади гетьмана Скоропадського, бажав зберегти порядки, що появилися після лютневої революції 1917 року: самозахоплення земель крупних сільських господарств, що в більшості належали дворянам Російської імперії. Велика народжуваність породжувало проблему подрібнення землеволодінь, коли землі однієї родини вже ділилися між другим поколінням всередині сім'ї. Для дворян було притаманно пізні браки та мала кількість дітей, що не тільки не подрібнювало господарство, але й збільшувало землю на кількість власників. На початку ХХ століття постала проблема – коли кількість землі в більшості господарств вже не могла прогодувати власників. Традиційно український народ був представленим селянством, оскільки всі інші представники професій вже себе ототожнювали себе з росіянами. Українство немов застигло в часі, в основній масі було притаманно притримування традиційного образу господарювання батьків, тоді як будь-які дії до отримання нових знань, самореалізації в Російській імперії створювало сприятливі умови до ототожнення себе з російським народом, що собою уявляв різні народи імперії, що є не продуктом природньої еволюції мов людей, що проживали на етнічних теренах великоросі, а стали росіянами завдяки зусиллям по вивченні російської мови. В Російській імперії українцям, що тоді користувалися на той час загальноприйнятою назвою малороси, як

мешканців історичної батьківщини Росії, не було перепон для реалізації, якщо він буде користуватися російською мовою.

Дрібні та середні сільські господарства не давали товарної продукції сільського господарства, споживали її; тільки крупні господарства, що мали багато землі, вирощували для продажу її. 1917 рік в Російській імперії був роком коли великі земляні володіння були самочинно захоплені та поділені між дрібними та середніми власниками землі, що зупинило виробництво товарної сільської продукції.[55]

А оскільки уряди Німецької імперії та Австро-Угорської імперії були зацікавлені в товарах сільського виробництва, що визнали владу УНР та надали військову допомогу проти агресії комуністичної Росії, було поставлено гетьмана П. Скоропадського на владу в Україну, замість соціалістичної УНР, що представляла інтереси малих та середніх землевласників. Уряд гетьмана П. Скоропадського повертав землю законним власником та повів репресії проти самозахоплення землі, що викликав спротив з боку українського селянства, що ототожнювався в тодішній уяві з українцями. Тодішні представники інших прошарків суспільства, ще не вибороли право ототожнюватися з українцями, а тому боротьба українського народу – це боротьба селянства за свої інтереси.

В часи з 1917 з 1924 роки, та навіть пізніше до 1933 року, наймасовим явищем боротьби українського народу мало назву Отаманщина, чи Отаманія, коли мешканці одного регіону об'єднували в загони під керівництвом отамана, що проводив свою власну політику та боротьбу. І це явище було основною причиною поразок в боротьбі за власну державу українського народу.[3, с. 319;26;28;10]

Конкретно, стосовно теренів боїв 3-ої Залізної дивізії, що локалізується більше сучасних Хмельницької та Вінницької областей, міське суспільство було представлено в основному людьми єврейською національністю, а селянство, як і для всією Україною, українцями.

Тому нам важливо знати, яку розділяли думку частини, що в певний період були найбоєздатними, що вели основні бої осені 1919 року: 3-тя Залізна дивізія, Київської і Волинської груп.[45, с. 124]

Командир Удовиченко Олександр Іванович, командир 3-ї Залізної дивізії, наводить випадок, що відбувся після взяття міста Кам'янця-Подільського в червні 1919 року, коли під час обіду, після наради командного складу дивізії, в одному з закладів харчування, один з старшин зірвав зі стіни червоний прапор, де було розміщений російською мовою заклик до об'єднання пролетарів, і попросив повісити жовто-блакитний. Після цього почались звинувачення, в середовищі соціалістів-революціонерів, яким став належати заклад харчування, його та його підлеглих старшин в прихильності до білогвардійських поглядів, налаштованих проти надбань Лютневої революції 1917 року.

Матеріал в зраді революції був розміщений в газеті соціал-революціонерів, що виходила в тилу, що викликало обурення в військовослужбовців 3-ї Залізної дивізії і написання листа від штабу цієї частини до редакції газети з вимогою розмістити матеріал вже поданий від учасників інциденту. Редакція дала обіцянку з розміщенням їх версії подій, але не було виконано.[48, с. 48-49]

Як новопризначений командир 16 пішого Загоном, полковник О. Удовиченко захотів з'ясувати стан дисципліни та ураженням явищем Отаманщиною цього підрозділу на першій нараді 21 травня 1919 року. Виявилось, що на Загін жодна з політичних партій не отримала владу над особовим складом, на відміну від інших військових формувань Армії УНР, і що пересічне козацтво добре розуміло згубний вплив того, що деякі політики домагались отримати політичну владу завдяки підтримки окремих військових частин Армії УНР.[48, с. 13]

Дещо може охарактеризувати явище Отаманщини безпосереднє знайомство О. Удовиченка з козаками сотні 2-ї піхотної дивізії «Запорозька Січ», отамана Ю. Божка, коли долучили їх до 16 пішого Загону 1 червня 1919 року. Одягалися козаки театральнo й яскраво – різнокольорові жупани, баранячі

шапки з довгими шликами, з обов'язковим підперезаними широкими поясами з шаблями, й поведінкою імітували козаків XVII століття, але було зневажливе ставлення до військової дисципліни.

Коли їх направили проти ворожого прориву в тил 16 пішого Загону, козаки відмовилися виконувати наказ і почали радитися, тільки погроза роззброїти їх змусила до дії; але при контакті з ворогом втекла, тільки втручання полковника г. Чижевського і автора спогадів, О. Удовиченка, прийняли бій, який виграли. Пізніше ця сотня козаків повернулася при нагоді до 2-ї пішої дивізії «Запорізька Січ».[48, с. 27-28]

Тоді як долучення Запорізького Загону і Буковинського куреня, де командирами підтримувалася дисципліна, тільки посилювало вже 3-ю дивізію, ставши 9-им Стрілецьким полком на чолі полковника П. Шандрука, що в 1945 році став командувачем Української національної армії. Цей полк став органічною частиною дивізії, що розділяв намагання стати регулярною частиною Армії УНР.[48, с. 55]

Одночасно 20 червня 1919 року не дивлячись на наступ 3-ї дивізії, із-за затримки в наступі патріотичної 2-ої дивізії «Запорізька Січ», але ненадійної та недисциплінованої частиною, прикладом для командира якої Ю. Божка були військові традиції XVII-XVIII століть, довелося відступити на 40 кілометрів назад і відбивати в РСЧА місто Нові Ушиці. Цей відступ і вбивство трьох кіннотників 7-го Синього полку 3-ої дивізії помилково козаками 2-ої дивізії обурило військовослужбовців 3-ої дивізії, що викликало неприязнь до порядків заведених в «Запорозькій Січі» [48, с. 73-74]

О. Удовиченка, від безпосереднього знайомства з отаманом Божком, його характеризує як авантюриста, самодура, примхливого та екстравагантного характеру, що після розформування 2-ої дивізії заново сформував собі підрозділ, що назвав «Бунчужним куренем», і приєднався до отамана О. Волоха.[48, с. 75-76]

21 червня 1919 року, напередодні відомого бою за залізничну станцію Вапнярка, при зустрічі з Головним Отаманом С. Петлюрою з генералом

генштабу полковником Капустянським, командиру 3-ої дивізії О. Удовиченку, при постановці завдання здобути Одесу раніше Добровольчою армією ген. Денікіна, було розказано про незадоволення отаманом Божком і його неслухняною та недисциплінованою 2-ою дивізією. С. Петлюра довів, що обеззброювати та розформувати дивізію «Запорозька Січ» доведеться 3-ій дивізії. О. Удовиченко нагадав про випадок з червоним прапором в місті Кам'янці-Подільському, що обеззброєння 2-ої дивізії може призвести до посилення звинувачень 3-ої дивізії в контрреволюційних поглядах, що подібне завдання повинні виконувати спеціальні підрозділи, а не бойові, що можуть втратити ще більше підтримку серед уряду УНР. Але висловився на підтримку боротьби і з отаманами О. Волохом і В. Оскілко, боротьби проти Отаманщини, що характеризується перетягуванням військових підрозділів на бік лівих політиків. Що в 3-ій дивізії є випадки залучення старшин і козаків в політичну боротьбу в тилу, й його самого докладали зусилля залучити, але не отримала підтримки серед військовослужбовців.

У О. Удовиченка склалося враження, що Головний Отаман розумів, що під час війни політичні сварки можуть призвести до втрати України, тому виявив ініціативу надати 7-ий Синій полк для розгону в місті Кам'янець-Подільському політичних партій. С. Петлюра відмовився боячись звинувачень в узурпації влади. Вже пізніше Головний Отаман запросив сотню для охорони військових складів, щоб жодна з політичних сил не могла його захватити.

Поява цієї сотні в місті Кам'янець-Подільському добавила звинувачень від лівих політичних партій 3-ої дивізії в бажанні нав'язати згортання революційних свобод.[48, с. 82-84]

Наближення Добровольчої армії А. Денікіна породжувало в армії УНР побоювання, що старшини, що завзято воювали проти РСЧА, можуть перейти на бік Добровольчої армії, що викликало деякі шкідливі рішення, як арешт полковника П. Болбочана. О. Удовиченко в своїй книзі «Третя Залізна дивізія» акцентує, що П. Болбочан був представником регулярної армії, де на початку 1919 року Лівобережний фронт, яким він командував, був дисциплінованою

частиною. Коли було віддано наказ Головного Отамана П. Болбочаном О. Волоху про проведення переговорів з командиром передового Донського відділу, оскільки його Гайдамацький полк розміщувався в районі Бахмут-Яма-Нирково, той арештував 25 січня 1919 року командира, що віддав цей наказ написавши донос про його бажання перейти на бік Добровольчої армії.[3, с. 47-48] Після звільнення із-під арешту П. Болбочан не повернувся до війська, ставши цивільною людиною. В червні 1919 року командир 2-ої Запорізької дивізії полковник Ю. Осмолівського та старшини дивізії полковники П. Дяченко, І. Дубовий, В. Малець, І. Троцький, Цирульник і Пирогів написали звернення до державного інспектора цього формування М. Гавришка з вимогою до уряду УНР призначити командиром Запорізької групи Армії УНР полковника П. Болбочана. Це було при підтримці правих партій. М. Гавришко віддав наказ про відставку командира Запорізької групи полковника В. Сальського та призначення П. Болбочана. П. Болбочан оголосив себе командиром цієї групи, за що був вдруге заарештований та розстріляний 29 червня 1919 року. Старшини, що написали звернення, не стали в захист П. Болбочана, тоді як клопотали в захист тільки полковники В. Сальський, якого М. Гавришко відсторонив, і Є. Коновалець. Не було узято до уваги, що П. Болбочан збожеволів, коли було винесене помилювання декілька комуністам.

О.Удовиченко звертає увагу на те, що П. Болбочан в Запорізькому корпусі домагався дисципліни на засадах регулярної армії, що забезпечувало успіх в боях, тому вирок суду за заколот весни 1919 року, що поставив до проблем на основному Проскурівському фронті, невинувато жорстоким, коли інших заколотників, як О.Волоха, що були підтримані лівими партіями, не було покарано. Цей О. Волох, в тому ж Запорізькому корпусі, але раніше самочинно вбив командира Гайдамацького полку полковника Ю. Виноградова, за що не тільки був не покараний, але й став, замість вбитого, до командування формування попередника. Вбив Ю. Виноградова за підозру в співчутті до Білого руху.[44, с. 77]. Ці дії по не притягнення до відповідальності, з боку Головного Отамана С. Петлюри, заколотників в

Запорізькому корпусі навесні 1919 року, представників лівих партій, і невинувато жорстоких вироків для представників правих партій привело до відповідного добору керівного складу, що дозволило перейти Гайдамацькому полку на бік РСЧА осені 1919 року. Командир Київської дивізії отаман Ю. Тютюнник пояснює це, як те, що соціалісти-революціонери, вбачали О. Волоха як захисника Революції от Контрреволюції, в якій підозрювалися кожний, що приймав участь в бойових діях; представники Державної Інспектура підтримували ці дії.[3, с. 62]

О. Удовиченко звертає увагу, що потурання командирю 2-ої дивізії «Запорізька Січ» отаману Ю. Божку призвело, що відступ цього підрозділу в червні 1919 року та, до практичного оточення 3-ої Залізної дивізії. Коли 3-я Залізна дивізія продовжила наступ з міркувань не втрати відвойованих теренів і з'єднатися з повстанським загонами Гайсинщини та Брацлавщини, це було подано в українській пресі як бажання командування дивізії піти на з'єднання з Добровольчою армією генерала А. Денікіна. Існувало цькування 3-ої Залізної дивізії, коли існувало повна відстороненість від політичних партій.[48, с. 97-101]

О. Удовиченко і О. Вишнівський пишуть в своїх книгах, що під час Перших визвольних змагань 1917-1921 років існувало багато повстанських загонів по всій території України, від кілька десятків до кілька тисяч активних учасників, що мали різні політичні погляди та вимоги; була велика кількість, що підтримували УНР, але в більшості вони були на захисті своїх сіл, чи волості, що діяли самостійно, що дозволило пізніше радянській владі повільно їх знищити, завдяки локальній дії, без сторонньої підтримки, та малочисельності. Головний Отаман С. Петлюра виділяв значні кошти на фінансування повстанського руху розуміючи, чи не всі кошти будуть витрачені доцільно, але надіявся, що достатнє фінансування розів'є ефективний спротив в тилу ворога. Але було так, що деякі отамани брали кошти на створення в тилу ворога повстанський загонів, але перебували в тилу Армії УНР, переманювали

в свої загони з частин, що вже воювали в складі регулярної армії, і воліли вести свою власну політику.

Більшість отаманів, що проводили власну незалежну політику, перейшли на бік Радянської влади, або стали ватажками кримінальних банд. Уряд УНР не міг провадити систематичної боротьби з таким елементом, оскільки територія, що була під владою УНР, змінювалася, і такі отамани ставали бажаними для співпраці, бо діяли вже в ворожому тилу.[48, с. 124-125]

Для 3-ї Залізної дивізії Армії УНР таким отаманом виявився Козир-Зірка (тут є сумнів про правдивість слів О. Удовиченка, Я. Тинченко в книзі «Офіцерський корпус Української Народної Республіки» вказує, що на момент 26 липня О. Козир-Зірка був вже ув'язнений за звинуваченням в Овруцькому погромі[44, с. 207]), що був в неї в тилу. З його слів виходило, що він шукав місце переходу українсько-більшовицького фронту для свого повстанського відділу. Але на справді ніякого підлеглого загону він не мав, а до цього переманював козаків і старшин на свій бік з 2-ої дивізії «запорізька Січ».[48, с. 124-125]

Другою важливою проблемою була Державна Інспектура, що 13 червня 1919 року була створена відповідно до закону «Про Державний інспекторат у військовий частинах та інституціях Української Народної Республіки» й «Положення» (розформований 26 вересня 1919 року). Два прикладу були для створення: інститут воєнних комісарів часів Французької революції XVIII століття та РСЧА.[8] О. Вишнівський вказує, що для РСЧА була проблема, що була нестача військових фахівців, що розділяли погляди більшовизму, тому була необхідність примусом змусити поставити на керівні посади в РСЧА офіцерів Російської імперії, що ненавиділи та прагнули поразки комуністичної влади, а для контролю поставити ідейно свідомих, але недостатньої фахових, комісарів. І це дало позитивні результати.

В Армії УНР склалася інша ситуація, коли колишні офіцери Російської імператорської армії вже після Лютневої революції 1917 року приймали участь в формуванні підрозділів Армії УНР. Існувала проблема нехватки відповідних

фахівців, яку О. Вишнівський бачив в вирішенні через створення інституту фахових військових дорадників, з кола старшого офіцерського складу Російської імператорської армії. Але було відмовлено в такому рішенні, оскільки офіцери зверталися, а було відмовлено із-за незнання ними української мови. Інша проблема, чому було розформовано Державну Інспектуру – нехватка свідомих спеціалістів для цієї справи, оскільки всі свідомі до української справи старшини воліли потрапити до частин, що вели бойові дії, а на посади брали всіх підряд, хто тільки виявив бажання, не було можливості відсіювати невідповідних кандидатів. Інспекторами були: або молоді та недосвідчені люди, або ті, що були політично заангажованими, коли партійні інтереси стояли вище над державними, політизуючи армію, чим послаблювали армію.[8]

В більшості випадків було, що до командирів Армії УНР приставляли державних інспекторів, що були гіршими кваліфікації та знанням української мови.[6, с. 86-90] Тому фронтові старшини це сприйняли як вияв недовіри, що вони не справляються зі своїми завданнями, вважаючи, що уряд УНР піддався політичним впливам.

В червні 1919 року до 3-ої Залізної дивізії приїхав Головний Отаман С. Петлюра, та повідомив полковника О. Удовиченка, командира дивізії, про запровадження Державної Інспектури. Тому були скликані збори старшин дивізії для заслуховування Головного Отамана. Всі вислухали мовчки, окрім Г. Чижевського, що давно приймав участь в громадському рухові, будучи Губернським комісаром Полтавщини і міністром уряду УНР. Він висловив свою думку, що підтримали старшини, присутні на нараді, що старшини не є зрадливим елементом, а це притаманно представникам лівих політичних партій. Він нагадав про два випадки, що були написані в пресі лівих партій дискредитуючи 3-ю Залізну дивізію: про зрив червоного більшовицького прапора, та про те, що дивізія висунулася на 100 км в бік ворога з метою з'єднання з Добровольчою армією. І після цієї промови полковник Г. Чижевський перебував під спеціальним наглядом Державної Інспектури.

Діяльність державних інспекторів призвела ще до того, що артилерист 7-го Синього полку сотник Зуб, не витримавши нервового напруження застрелився.[48, с. 165-169]

Висновок до розділу.

1919 рік був дуже важливим періодом існування 3-ї Залізної дивізії Армії УНР, від повного знищення Східного фронту Армії УНР, що першою була скинута за річку Збруч підрозділами РСЧА, до появи дивізії, що єдина отримала назву Залізна. Викристалізувавшись в часи, коли власна політика отаманів призводило до відступу Армії демократичної України, показала власними перемогами зразок побудови українського війська.

РОЗДІЛ 3. 1920 РІК: ВІЙСЬКОВИЙ СОЮЗ З ПОЛЬЩЕЮ, ВІЙНА З РАДЯНСЬКОЮ РОСІЄЮ ТА ІНТЕРНУВАННЯ.

В 1920 року існував 3-ій кінний полк, що був продовженням 3-ої Залізної дивізії, і який був в Зимовому поході в складі Південної групи, що діяла ще проти Добровольчої армії.[49,с. 34]

Оскільки полковник О. Удовиченко захворів на тиф у жовтні 1919 року, то потрапив у полон Добровольчої армії генерала А. Денікіна та вивезений в Одесу, а вже 20 лютого 1920 року він прийшов пішки до міста Могилів-Подільського, звільнившись з полону[56, с. 34], й де почав формувати Окрему пішу бригаду, відповідно до наказу Голови Ради Міністрів І. Мазепи ч. 73 від 18 лютого 1920 року[49, с. 38], що об'єднавшись з 4-ою бригадою стала 2-ю стрілецькою дивізією Армії УНР 29 травня 1920 року.[45, с. 142, 56, с. 34-35]

7 січня 1920 року в селі Покотилове зібралися залишки від 3-ї Залізної дивізії, що була розгромлена під селом Животовим 26 грудня 1919 року, в кількості до 200 старшин і козаків. З них було створено за наказом командуючого армією М. Омеляновича-Павленка 3-ї кінний Залізний полк, перший командир полковник Стефанів, пізніше захворів і на його місце призначено полковника Г. Чижевського, заступник командира полку полковник О. Вишнівський.

На той час полк складався:

- 1-а Синя сотня, командир сотник Запоріжченко і Репій, 20 шабель;
- 2-а Чорноморська сотня, командир сотник М. Любимець, 40 шабель;
- 3-а Стрілецька сотня, командир сотник В. Шульга, 50 шабель;
- 4-а Гарматна сотня, командир сотник М. Чижевський, 30 шабель;
- 5-а Кулеметна сотня, командир сотник І. Шура-Бура, 4 кулемети на тачанках.[43, с. 85-86; 56, с. 27]

Уряд УНР, що перебував на території, в західних повітах Поділля, що належала Польщі, в лютому 1920 розпочали формувати 1-у та 2-у стрілецькі

дивізії, а восени проводилась реорганізація Армії УНР, дивізії склалися з трьох піших бригади, окрім 1-ї Кулеметної та Окремої кінної дивізії.[43, с. 10]

4-а запасна бригада формувалася відповідно до наказу Головної Команди Армії УНР від 11 лютого 1920 року №3 з військовополонених польських таборів міста Ланцут, командиром призначено отамана О Шаповала, начальником штабу полковника С. Білецького. [53,с. 2; 35, с. 374-375;]

2 лютого 1920 року О. Шаповал з С. Білецьким прибувши до міста Кам'янець-Подільський почали формувати 1-й курінь 4-ї бригади з решток 1-го пішого Рекрутського полку генерала-хорунжого П. Шандрука. Це відбувалося до 8 лютого 1920 року, польською владою для цього було відділено 4-й корпус козацьких казарм, що був на той час госпіталем для хворих на тиф.[43, с. 37]

5 березня 1920 року Окрема піхотна бригада складалася з Могилівського полку полковника Ю. Мацака в 300 багнетів, Галицького куреня в 100 багнетів, кінна бригада отамана Шашкевича в 200 шабель і 1 гармати.[49, с. 39]

Окрема піхотна бригада О. Удовиченка 8 березня відійшла в підпорядкування 18-ї дивізії 36-ї польської бригади 6-ї польської армії. В ці дні до неї приєдналися 42-й Донський Козачий кінно-партизанський загін під командою сотника М. Фролова, кінна сотня кубанців сотника Юшкевича та інші.[49, с. 39; 50, с. 137]

Вже 10 березня 1920 року 4-й стрілецька бригада мала 128 старшин, що в більшості була з 2-ї дивізії «Запорізька Січ» отамана Ю. Божка 1919 року. Рекрутський полк П. Шандрука поки існував окремо, що мав 58 старшин.[43, с. 37-38]

15 березня 1920 року у складі 18-ї польської дивізії приймають участь в наступі та здобуті селище Муровані Курилівці, тут же зникає кінна бригада отамана Шашкевича.[49, с. 40] 23 березня Окрема піхотна бригада за наказом, узгодженим з Головним Отаманом і Головного Польського Командування, оперативно підпорядковується 18-ї польській дивізії, що до цього це було без згоди українського командування, вже забезпечувалося польським

командуванням озброєнням, амуніцією й іншим. Надано право проводити мобілізацію.[49, с. 41]

24 березня 1920 року за наказом ч. 119 Військового міністерства УНР призначено полковника О. Удовиченка командиром 2-ї Стрілецької дивізії, що наказано створити з частин, що формували в районі міст Кам'янця-Подільського та Нової Ушиці. О. Удовиченко наказав отаману О. Шаповалу передати 4-у стрілецьку бригаду полковнику П. Шандруку, яку залишалася в місті Кам'янці-Подільському та продовжувалася формуватися. 4-а стрілецька бригада складалася з 10, 11 і 12 куренів. Полковнику О. Бурківському наказано формувати 5-у стрілецьку бригаду, що складалася з 13 куреня, командир полковник Ю. Мацак, сформовано з решток 1-го Могилівського пішого полку, 14 курінь, командир осавул Ю. Годилю-Годлевський, з Окремого Галицького куреня, і 15 курінь, із загону особливого призначення. Формування 6-ї стрілецької бригади відкладено до сформування 4-ї та 5-ї бригади. Кінний загін сотника М. Фролова перейменовано на 2-й кінний полк, полковнику Смаглію всіх піхотинців і артилеристів направити до штабу для формування піхотних і артилерійських підрозділів, а з решти людей сформувати 5-у кінну сотню, [49, с. 41] заступником командира 2-ї Стрілецької дивізії призначено полковника М. Вяземціва, тимчасово виконуючого обов'язки начальника постачання полковника С. Роцицького. 31 березня 1920 року начальником штабу 4-ї стрілецької бригади став сотник Нізієнко, а начальником штабу призначено підполковника Б. Сулковського.[43, с. 38-39]

З 8 квітня за наказом польського командування були відведені в тил для відпочинку, за виключенням кінноти, що виконувала службу зв'язку.[49, с. 41]

26 квітня 1920 року Польське військо разом Армією УНР, що діяли на підставі підписаним Головою Директорії та Головного Отамана Армії УНР С. Петлюрою та Начальним Вождем Польщі Маршалом Й. Пілсудським договором, що був підписаним в квітні 1920 року, вирушили в Україну в складі 3-ї та 6-ї польських армії. До складу 3-ї польської армії входила 6-а Стрілецька дивізія Армії УНР, а до 6-ї армії 2-а дивізія, що перебувала на правому крилі

спільного війська.[49, с. 9] 2-а Стрілецька дивізія отримала завдання відбити у РСЧА залізницю Жмеринка-Могилів, для чого під командуванням полковника П. Шандрука створено Збірний загін у складі 450 багнетів, 190 шабель, 12 кулеметів і 4 гармати, що в оперативному підпорядкуванні став до 36 польської бригади. 2-га Стрілецька дивізія повинна була провадити далі наступ, де 27 квітня зайнято місто Могилів-Подільський[49, с. 42] 4 травня зайнято звільнено місто Ямпіль.[49, с. 43]

12 травня 1920 року була проголошена мобілізація народжених в 1900 роках. 1 травня вже було закінчено формування 4-ї та 5-ї бригад і почато формувати 6-у та інших.[49, с. 45-46] Але ще існували джерела поповнення:

- військовополонені з території Польщі та Естонії, офіцери та солдати українці білогвардійських армій, корисний завдяки бойовому досвіду та мотивований воювати проти РСЧА;[50, с. 139]

- військовополонені РСЧА, з українців елемент, що схильний до дезертирства, що розглядав Армію УНР, як засіб покинути табори полонених, етнічні росіяни були вмотивовані воювати на українському боці, що восени, після інтернування, відмовилися повертатися до більшовицької Росії;

- добровольці з Поділля та Східної Галичини, що були надійними та вмотивованими, але недосвідчені;[43, с. 11-12]

- військовополонені польський таборів і перебіжчики з територій, що були зайняті РСЧА, ветерани Армії УНР.[43, с. 40]

В травні 2-а Стрілецька дивізія підпорядковується 12-й дивізії 6-й польській армії.[49, с. 45]

5 травня 3-ї кінний Залізний полк повернувся з Першого Зимового походу та вийшов до 2-ї Стрілецької дивізії полковника О. Удовиченка.[56, с. 33]

21-22 травня 1920 року до складу 2-ї стрілецької дивізії віддано 4-у Гарматну сотню полковника Г. Чижевського, яка відбула Перший Зимовий похід та спільно з Армією УНР генерала М. Омеляновича-Павленка вийшла на фронт 2-ї дивізії 4-5 травня 1920. 4-а гарматна сотня складалася з 6 старшин, 23 урядовців, 1 фельдшера та 53 козаків. Увійшла до 6-го легкого гарматного

куреня, що з часом стала знову 3-ю гарматною бригадою 3-ї Залізної дивізії Армії УНР. [43, с. 41; 56, с. 35-36]

Я. Тимченко наводить такий чисельний склад 4-ї бригади на 11 травня: 102 старшин, 3 лікарів, 2 панотців, 19 урядовців, 67 підстаршин, 7 фельдшерів, 254 муштрових та 85 немуштрових козаків, 397 рушниць, 12440 набоїв, 9 кулеметів Максима, 14610 набоїв до них, 3 кулемети Льюїса, 270 набоїв до них, 16 верхових та 29 обозних коней. Бригада розташовувалась у с. Озаринці та околицях.[43, с. 41]

Спільна дата, у О. Удовиченка це 1 травня 1920 року [49, с. 46], у Я. Тинченка це 15 травня, коли було закладено початок 6-й бригаді. Призначено командирів: 16-го куреня сотник Б. Магерівський, етапна сотня, з подальшим розгортання в курінь, полковника О. Петлюра, рідний брат Головного Отамана С. Петлюри. А 16 травня призначено командиром 17-го куреня призначався сотника М. Ганжу, що приступив до її формування. [43, с. 41]

До 23 травня РСЧА оговталася від наступу об'єднаного українського і польський військ, підвізши поповнення та почали контратакувати.[49, с. 46]

Я. Тинченко станом на 24 травня 1920 наводить такий чисельний склад 2-ї стрілецької дивізії:

- три бригади (6-та у стадії формування, тільки кадр 16-го куреня);
- технічний курінь;
- 2-й кінний курінь.

Разом: 731 старшина, 3119 козаків, 26 цивільних фахівців інженерного куреня, 365 верхових, 72 гарматних і 197 обозних коней, 1454 багнети, 237 шабель, 2602 рушниці, 142455 набоїв до них, 75 кулеметів, 104250 набоїв до них, 9 тридюймових гармат, 761 набій до них, 69 возів, 25 кухонь і 1 авто.[43, с. 41]

Офіційно 2-у стрілецьку дивізію перейменували в 3-ю Залізну стрілецьку дивізію з 29 травня 1920 наказом Головним управлінням Генерального штабу ч. 35 від 29 травня 1920 року, після приєднання 3-ї кінного полку під командуванням полковника Чижевського, що повернувся з Першого Зимового

походу, та долучився до нової формації. Поверталися нумерація полків 3-ї дивізії, Відповідно до наказу по 3-ї Залізній дивізії від 9 червня 1920 року 4-та бригада з 10, 11, 12 куренями ставала 7-ю стрілецькою бригадою з 19, 20, 21 куренями, 5-та з 13, 14, 15 куренями 8-ю бригадою з 22, 23, 24 куренями, 6-та з 16, 17, 18 куренями 9-ю з 25, 26, 27 куренями, 2-га гарматна бригада з 4, 5, 6 куренями 3-ю гарматною бригадою з 7, 8, 9 дивізіонами, 2-й кінний полк 3-й кінний полк з 7, 8, 9 кінними сотнями штабу бригади та кінна сотня штабу дивізії і інші підрозділи змінили на відповідні номери.[43, с. 42; 49, с. 48] В Я. Тинченка й О. Удовиченка, що став одночасно командиром 3-ї залізної дивізії та генерал-хорунжим, вказана, що наказом дивізії ч. 27 від 9 червня дивізія отримала нову назву.

О. Удовиченко не згоден з тим, що повернення 3-го кінного Залізного полку стало причиною перейменування 2-ї Стрілецької дивізії на 3-ю Залізну дивізію, аргументує тим, що повернулася тільки маленька частина старшин і козаків зі старого складу дивізії 1919 року, та й то увійшла до Окремої Кінної дивізії, а в складі 2-ї Стрілецької дивізії перебувало вже до того старшин і козаків 1919 року, що зголосилися визнавши, що полковник О. Удовиченко формує частину.[49, с. 47-48]

31 травня 3-я Залізні дивізія отримала наказ до виходу на фронт в підпорядкуванні 12-ї дивізії 6-ї польської армії, а 2 червня вирушають.[49, с. 46-47]

11 червня 1920 року на заміну Ю. Мацака, командира 13-го куреня, що перевели на посаду командира дивізійного обозу, призначено сотника П. Яблонського. Завдяки проведенню мобілізації в Могилів-Подільському повіті в червні 3-й дивізія поповнилася на 191 рекрута, що вказано в наказі по дивізії від 27 червня 1920 року було наведено список із прізвищами, іменами, датами та місцем народження їх. [43, с. 42]

В червні кінна армія Буденного РСЧА, 16500 шабель, бронепоезда, автопанцерники і літаки, в стику 3-ї і 6-ї польських армій прорвали фронт і пішли в тили, що змусило об'єднані сили українського та польського війська до

відступу. 3-я Залізна стрілецька дивізія мала дефіцит набоїв, через не виконання польською стороною своїх обіцянок, призвело до того, 15 червня повернулися на старі позиції 24 квітня 1920 року.[49, с. 49-50; 56, с. 37]

26 червня 3-я Залізна стрілецька дивізія закінчила організацію та формування, була в повною складі, коли 9-а бригада, її штаб і 27-й курінь, приєдналася до дивізії.[49, с. 53] В кінці червня польські війська вже підпорядковувалися 3-й Залізній стрілецькій дивізії в складі: 3-х батарей, одна важка та дві легкі, 54-й польський піхотний полк[49, с. 54-55], що 1 липня тримала фронт на лінії сіл Озаринці-Конатківці-Мар'янівка

4 липня 1920 року 3-тя залізна дивізія відповідно до наказу штабу Армії УНР вийшла з підпорядкування 6-ї польської армії, відчиняючись тільки командувачу Армії генералу М. Омеляновичу-Павленку.[49, с. 56]

Через бої, що точилися в червні-липні 1920 року, дивізія втрачала в особовому складі, це й загиблі та поранені, але почалася дезертирувати мобілізовані. О. Удовиченко серед причин дезертирування вказує бажання не залишати родини на території підвладній радянській владі, а ділити з нею долю.[49, с. 54] 11 червня 8-ма бригада втратила: 1 старшина вбитий, 3 важко контужений, 3 убитих козака, 5 поранених і 7 контужених, серед них через хворобу вибув командир 22-го куреня сотник П. Яблонський (на його місце призначено підполковника Різника)[49, с. 50], 22 червня взято в полон РСЧА хорунжого Янчевського та поранено 2 козаків. 7-а бригада 22 червня втратила: пораненими 3 старшин командира 23-го куреня полковника Ю. Годило-Годлевського, замість якого призначено підполковника П. Атрощенко поручника Булая, хорунжого Петрова та 5 козаків, 1 козак загинув.[49, с. 52-53; 43, с. 42] 28 червня вибув командир 24-го куреня підполковник Л. Писанюк, замість якого призначено підполковника Єфремова.[43, с. 42]

З 26 по 30 червня втрати складали: вбитими 3 старшини та 8 козаків, пораненими 5 старшин і 27 козаків.[49, с. 55]

10 липня почалося перехід усього тилу Армії УНР через річку Збруч, у зв'язку з відступом українського та польського війська, де комендантами

переправ призначено генерала О. Удовиченко, переправа Скала, генерал О. Загородський, Кудринці, полковник А. Долуд, Ісаківці. [49, с. 59; 56, с. 39-40] 3-й Залізній стрілецькій дивізії признана дата переходу річки Збруч 12 липня, що фактично закінчилася 14 червня зі знищенням всіх переправ.[49, с. 59-62]

27 липня 3-я залізна стрілецька дивізія відступаючи перейшла річку Секрет, ставши в резерві Армії УНР.[49, с. 69]

30 липня 3-я Залізна стрілецька дивізія наказом командира генерала-хорунжого О. Удовиченко, через значні втрати, реорганізуються 7-ма бригада полковника П. Шандрука в 1-й та 2-й курінь з 19, 20, 21-й курені та 8-ма полковника О. Бурківського бригади в 1-й та 2-й з 22, 23, 24 й, 25, 26, 27-й курені 9-ї бригади полковника В. Ольшевського в один збірний курінь, інші частини не змінилися.[49, с. 70; 43, с. 42-43] 31 липня дивізія поповнилася на 600 чоловіків. [49, с. 71]

З 14 липня по 31 липня 1920 року було офіційно втрачено, тих, що було зафіксовано:

- вбитими 20 старшин і 35 козаків;
- поранених 5 старшин і 35 старшин;
- зниклі безвісті 28.

Але втрати були більшими.[49, с. 72]

20 серпня 3-я Залізна стрілецька дивізія відступає за місто Галич, 8-а та 9-а бригади займають позиції за річкою Дністер[49, с. 78-79], а вже через поразку РСЧА під містом Варшава, Командуючий Армії УНР видає наказ ч. 0156 від 24 серпня 1920 року про перехід в наступ, що був спланований о 2 годині ночі 27 серпня перейти річку Дністер по залізничному мосту в селі Нижнів, що було виконано з захватом 46 возів військового майна, при втратах вбитими 3 старшин, поручиків Дубельського та Каютського, хорунжого Лимоненко, 3 козаків, поранених 4 старшин і 10 козаків (але тут же вказується, що втрати могли бути більше).[49, с. 82-84; 56, с. 42-43]

При наступі був запеклий бій дивізії за село Вербове з курсантами школи червоних командирів, при якому були значні втрати: вбитими 6, серед них

хорунжий Хиляк, 26 поранених і 28 пропавши без вісті, вбито 18 коней та 2 поранено, втрачено 5 важких кулеметів і 4 легких.[49, с. 87; 50, с. 148]

6 вересня 1920 року всі технічні частини 3-ї Залізної стрілецької дивізії, 3-й інженерний та телеграфні курені, сотня зв'язку штабу, 7-ї, 8-ї та 9-ї технічних сотень, зведено в 3-й інженерний курінь. В ці дні знов відновилася мобілізація, зі звільненням 5 повітів Подільської губернії, що дало неочікувані високі результати.[43, с.12-13, 43]

Я. Тинчено наводить закон уряду УНР про мобілізацію до лав армії військовозобов'язаних, що був оприлюднений 14 вересня 1920 року:

генерали – до 55 років,
булавні старшини – до 50 років,
старшини та урядовці – до 45 років,
лікарі медичні та ветеринарні – до 50 років,
лікарі жінки, лікарські помічниці та сестри-жалібниці (виключаючи вагітних і тих, що мали грудних дітей) – до 45 років,
лікарські помічники – до 50 років,
фельдшери, підстаршини, урядовці військового часу – до 50 років,
козаки, які народилися з 1.01.1890 до 31.12.1900 – мобілізація до запасних частин для навчання військовій справі.[43, с. 12-13]

14 вересня 1920 року 3-я Залізна стрілецька дивізія вдруге долає річку Дністер, зайнявши 2 вересня позиції нижче течії річки Дністер за селом Нижнів. Інженера дивізії будують новий міст, нижче за течією, біля села Городниця, за підтримки польських інженерів. На той час дивізія мала склад:

- командир генерал О. Удовиченко;
- 7-а бригада полковника П. Шандрука;
- 8-а бригада полковника О. Туркул;
- 9-а бригада полковника О. Ольшевського;
- 3-й кінний полк полковника М. Фролова;
- гарматна бригада полковника Г. Чижевського;
- інженерний курінь дивізії полковника П. Харченко[44, с. 459].

Разом: 500 багнетів, 400 шабель, 12 гармат.[49, с. 100-101]

Наступ і форсуванні річки Дністер, де було втрачено пораненими 1 старшину і 22 козаків, що підняло настій в 3-й Залізній стрілецькій дивізії в наступі до річки Збруч.[49, с. 105] Армія УНР вперше будує міст через велику річку, що каже, що військо набуло високий організаційний, технічний та бойовий рівень, оскільки появилось 2 інженерних курені, один при 3-й Залізній стрілецькій дивізії, другий при штабі Армії. Для цього завдання 3-й курінь мав 25 старшин і 320 козаків, з приділенням польської інженерної сотні в складі 5 старшин і 120 вояків і місцевого населення в 100 чоловік, 2 вантажних автомобіля, 120 селянських і 50 військових возів. Збудований міст мав довжину 330 метрів і 3,5 метрів шириною, що дозволило за 3 дні переправити через річку 3400 людей, 2800 коней, 830 возів і 6 гармат.[49, с. 106; 50, с. 150]

17 вересня при захваті радянського державного апарату міста Чортків був полонений, що був державним інспектором при 3-й Залізній дивізії в 1919 році, польовим судом присуджено розстріл і розстріляно.[49, с. 114]

18 вересня кіннота 3-ї Залізної стрілецької дивізії перейшла річку Збруч.[49, с. 114-115; 56, с. 45]

Восени 1920 року, після звільнення території західніше річки Збруч, проведено мобілізації, що дозволило розгорнути 3-ю Залізну дивізію до 3-х курінного складу. В пам'ять про 1919 рік куреням повернуті почесні назви: 25-й курінь 3-ї дивізії іменувався Синім, а 26-й – Чорноморським.

При звільненні міста Кам'янець-Подільського було 26 вересня 1920 року командира 9-ї бригади полковника В. Ольшевського призначено комендантом цього міста, замість нього призначено підполковника С. Лисогора, командира 8-ї бригади полковника О. Бурківського призначено заступником командира дивізії, замість нього став підполковник О. Туркул.[43, с. 43-44]

Мобілізовані знаходяться в обозах із-за недостачі зброї для них.[49, с. 133; 50, с. 151-152]

12 жовтні 1920 року Польща і РСФСР уклали в місті Рига Договір про перемир'я та прелімінарні умови, що вступав в силу з 18 жовтня на о 24.00. За

цим договором Польща визнавала УСРР, і зраджувала УНР тим, що виконувала пункт домовленостей про не підписування ніяких міжнародних договорів проти України.[49, с. 10, 141] Тому на фронті 3-ї Залізної стрілецької дивізії 14 жовтня не відбувалося боїв і зі штабу Армії УНР приходить інформація, що 17 жовтня може наступити перемир'я. В зв'язку з цим Командуючий Армією УНР поставлене завдання зайняти по можливості найбільший плацдарм, що через брак набоїв велося в основному кіннотою. [49, с. 139-140] 17 жовтня наказу про припинення бойових дій не було віддано, тому командирові 3-го кінного полку 3-ї Залізної стрілецької дивізії було віддано наказ прорватися в тил РСЧА з метою захоплення залізничної станції Вапнярка, а 3-я дивізія здобуває місто Могилів-Подільський.[49, с. 142] Наказ Командуючого Армією УНР ч.0187 від 16 жовтня про припинення бойових дій 18 жовтня в 24 годин дійшов до 3-ї дивізії вночі з 18 на 19 жовтня, але бої не були зупинені в зв'язку з наступом частин РСЧА. Бойові дії зупинилися після наказу Командуючого Армією про догану за ведення боїв.[49, с. 144-145]

В кінці жовтня велась мирова конференція про мир між Польщею та СРСР, без участі УНР. Це спонукало УНР до провадження боротьби власними силами проти СРСР.[49, с. 149] Був розрахунок наявними силами дійти до річки Буг, користуючись нею як природньою перешкодою вистояти проти свіжих частин РСЧА, які б перекинуто було б з польського фронту, зайняти більш вигідніше положення для оборони. Наявний плацдарм був дуже важко утримати.[49, 149-]

Армія УНР користуючись затишшям проводила мобілізацію людей і коней, до 5000 людей і до 400 коней, та була чисельністю 25000 (по іншим даним 20000[49, с. 149]), 3-я Залізна стрілецька дивізія Армії УНР мала до 4000 людей[49, с. 156], що протидіяли 28000 багнетів і 2000 шабель РСЧА[49, с. 169]. Частина мобілізованих із-за браку озброєння довелось відпустити додому. З перемир'ям перестали здобувати зброю та набої у РСЧА, тому зброю вимінювали у місцевого цивільного населення, що була в поганому стані, яку ремонтували в місті Дунаївці, при діяльності командира інженерного куреня 3-ї

Залізної стрілецької дивізії полковника П. Харченка. Там же виготовляли шаблі та списи, поганої якості, але функції свої виконували. Так же полковником Г. Чижевським було налагоджено ремонт гармат та набоїв до них. В місті Дунаївці було налагоджено виробництво сіدل, вудил, пітників та іншого для коней, для телефонних апаратів робили примітивні акумулятори, сукно для однострою. Для пошиття одягу були мобілізовані кравці і кравецькі машини, в містах Могилів-Подільському та Данаївцях шили одяг, в містах Сокольці та Воньківці шили кожухи. Харчі селяни постачали добровільно та вимінювалося на цукор.[49, с. 153-155] Планувалося почати наступ 1 листопада, але наступ перенесено на 11 листопада наказ командира групи ч. 19 від 9 листопада 1920 року, не дивлячись на те, що 9 листопада о 24.00 закінчується перемир'я та в Україні відбувалися масові повстання незадавленими радянською владою, але РСЧА випередила, почавши наступ 10 листопада. Це призвело до поразки Армії УНР, тому що вона не могла провадити оборону із-за браку набоїв і недостатності особового складу до утримання території, коли між куренями була відстань в 10 верств. [34, с. 193; 9, с. 342; 36, с. 261; 17, с. 257; 49, с. 162]

З 1 по 9 листопада дезертувало до 800 людей, що складало 40% мобілізованих. Напередодні 9 листопада 3-я Залізна стрілецька дивізія мала на 1 козака від 5 до 50 набоїв, на 1 кулемет від 1000 до 2500 набоїв, на 1 гармату до 150 набоїв (шрапнелі, гранат і газових). Складом:

- 7-ма піша бригада, командир П. Шандрук (але за хвороби командира бригадою командував полковник Б. Чміль), начальник штабу сотник Ліницький, 19-й курінь 450 багнетів, 20-й 145 багнетів, 21-й 123 багнетів, кінна сотня 62 шаблі, 2 гарматні батареї 4 легкі гармати, разом 718 багнети, 62 шаблі, 4 гармати;

- 8-ма бригада, командир полковник О. Туркул, начальник штабу полковник Силін, 22-й курінь до 300 багнетів, 23-й 100 багнетів, 24-й 300-350 багнетів, кінна сотня до 80 шабель, 2 гарматні батареї з 4 легких гармат, разом 700-750 багнетів, 80 шабель, 4 гармати;

- 9-та бригада, командир полковник С. Лисогір, начальник штабу полковник Ю. Мацак, 25-й курінь 18 старшин і 95 козаків, 26-й 10 старшин і 179 козака, кулеметний курінь 16 старшин і 94 козаки, разом 74 старшини, 605 козаків, 13 урядовці, 8 лікарів і фельдшерів, 66 шабель, 30 кулеметів і 8445 рушничних набоїв.

- 3-й кінний полк 300 шабель, 12 кулеметів, 2 гармати;
- кінна сотня штабу дивізії 60 шабель, 8 кулеметів;
- етаповий курінь (тилова частина) до 120 багнетів;
- технічний курінь складався з саперної, зв'язкової та технічної (автомобілі, мотоцикли та майстерня) сотні мали до 200 людей;
- комендантська сотня при штабі дивізії мала 100 багнетів;
- 2-й кінний полк 150 шабель не був сформований, тому в боях не брав участі.

Разом з шпиталями, поштою, телеграфом, залізничниками, прикордонною охороною, робочими командами з полонених, робочих майстерень, міліції, охорони в'язниць та інших було 10000 людей і до 2500 коней.[49, с. 164-166]

До 3-ї Залізної стрілецької дивізії була приділена новосформована 1-ша Кулеметна дивізія генерала О. Бурківського (колишнього командира 8-ї бригади 3-ї Залізної стрілецької дивізії), що створювалася як частина з більшою вогневою міццю для прориву ворожого фронту.[49, с. 170]

10 листопада 1920 року о 7.00 РСЧА розпочали наступ, випередивши Армію УНР на 1 день. 8-ма кінна дивізія РСЧА в стику між 3-ю Залізною дивізією та 5-ї херсонської дивізії прорвавши фронт увійшла в тил Армії УНР. Вже 10 листопада 9-та бригада розбита, 7-ма бригада втратила 70% особового складу, що призвело 3-ю Залізну стрілецьку дивізію до повної втрати боєздатності та до відступу.[49, с. 171-175; 56, с. 49-50]

21 листопада 1920 року Армія УНР, а з нею 3-я Залізна стрілецька дивізія, перейшла річку Збруч на Польську територію, де була інтернована в місті Каліш, що на сході Познанщини.[49, с. 194, 197; 56, с. 50] Піхоту 3-ї Залізної

стрілецької дивізії було в таборі зведено в 7-му бригаду, де з бригад створені курені 19-й, 20-й та 21-й.

В Другому зимовому листопада 1921 року поході приймали участь старшини та козаки 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР, з яких 48 загинуло. Після розформування таборів інтернованих було створено товариство 3-ї Залізної дивізії та виготовили власну відзнаку Хрест Залізного стрільця.[43, с. 45]

3-я Залізна дивізія Армії УНР була інтернована в Польщі разом з цивільними державними службовцями, членами родин в таборі Каліш.[43, с. 16, 49, с. 18]

Серед відомих командирів 3-ї Залізної стрілецької дивізії 1920 року виділяється командир 3-го кінного полку полковник М. Фролов. Приєднався до дивізії в квітні 1920 року кіннотою, що входила до 42-го Донського козачого полку армії генерала М. Бредова, що складалася з донських і кубанських козаків в кількості до 200 шабель, з яких до 100 були українцями, з низових станиць Всевеликого Війська Донського, в основному з Ново-Ніколаєвської 6-ї Таганрозької округи, території, що належить Україні, місто Новоазовськ Донецької області, що на цей час є тимчасово окупованою територією. Через хвороби, поранення та смерті основне ядро полку було зведено до 1-ї сотні полку. На жовтень 3-й кінний полк нараховував до 300 шабель, 12 кулеметів і 1 батареї гармат, що на 90% був з українців. В журналі «Вільне Козацтво», що заснував на еміграції в місті Прага, працював над ідеологією спільного визволення Дону та України.[43, с. 44-45;49, с. 137-138]

Другою особою, що варто вказати – це командир 3-ї Залізної дивізії Армії УНР 1919-1920 років Олександр Удовиченко. Народився 20 лютого 1887 року в місті Харкові, що закінчив Миколаївську Академію Генерального Штабу Російської імператорської армії в місті Петроград. З жовтня 1917 року перебував в розпорядженні С. Петлюра як дорадник в військових справах. Приймав участь в формуванні та бойових дій Гайдамацького Коша Слобідської України, що подавляли Січневий заколот з 16 (29) січня по 22 січня (4 лютого)

1918 року робітників заводу Арсенал, завдяки чому перебував в дружніх стосунках з С. Петлюрою. В 1918 році був командиром 2-ї дивізії Січових Стрільців. З жовтня 1918 по березень 1919 років виконував обов'язки генерал-квартирмейстра, координував дії Галицької армії та Армії УНР. Командир 16-го пішого загону, що пізніше став 2-ю пішою стрілецькою дивізією, пізніше 3-ю стрілецькою дивізією, про що написана ця дипломна робота. На еміграції очолив Українське Військове товариство, пізніше Європейську Федерацію Українських Військових Організацій. Після Другої Світової війни був військовим міністром і виконував обов'язки віце-президента УНР в екзилі. Помер 19 квітня 1975 року.[49, с. 14-19; 44, с. 449-450]

Треба вказати й про П. Шандрука, що в цій роботі був командиром 9-го Стрілецького полку 3-ї Залізної дивізії Армії УНР з 9 червня по 10 серпня 1919 року і з 31 березня 1920 року командир 4-ї стрілецької бригади 2-ї дивізії Армії УНР, з 24 квітня 1920 року командир збірного загону 2-ї дивізії Армії УНР, з 7 травня 1920 року командир 7-ї бригади 3-ї Залізної стрілецької дивізії Армії УНР. Народився 15 лютого 1889 року в селі борсуки Крем'янецького повіту Волинської губернії та помер 15 лютого 1979 року в місті Трентон, США. У березні-травні 1945 року президент Українського національного комітету та командувач Української національної армії, що сформувалася з 1-ї та 23-ї Українських дивізій, бригади Вільного козацтва, окремої парашутно-десантної бригади, деяких допоміжних підрозділів та зенітних батарей нациської Германії.[44, с. 487-488]

Висновок до розділу.

1920 рік для 3-ї Залізної дивізії Армії УНР був роком військової формації регулярного війська, що стала пересічною серед частин, що були побудовані на тих же засад дисциплінованого війська й єдиноначальності. Знаковим прикладом цього стала операція 14-17 вересня 1920 року з побудови мосту через річку Дністер, коли Армія УНР вперше виконала таке інженерне завдання.

ВИСНОВКИ

Отже темі 3-ї Залізної дивізії Армії УНР серед сучасних дослідників не приділено достатньої уваги, низка серйозних і глибоких розвідок їй присвячено передачі цілісній картині воєнних подій 1917-1921 років. Сучасному громадянину України достатньої донесено про бої 26-27 липня 1919 року за залізничну станцію Вапнярку, що повинно пробудити інтерес до цієї військової формації перших визвольних змагань 1917-1921 років. Стаття Ю. Каліберди призначена стисло ознайомити сучасного читача з 3-ю Залізною дивізією Армії УНР, вдовольнити перший інтерес.

В працях сучасників подій 1919-1921 років приділено великої уваги 3-й Залізній дивізії Армії УНР, де детально та ретельно розглядаються умови появи, бойовим діям, існування, перемоги і поразки цієї дивізії, що опрацювання їх змушує виконати важку та довгу в часі роботу. Григорій Чижевський, командир 3-ї гарматної бригади 3-ї дивізії, син відомого громадянського і політичного українського діяча Павла Чижевського, з 1 по 15 травня 1918 року губернський комісар Центральної Ради на Полтавщині, з 27 листопада 1918 року по 14 лютого 1919 року губернський комісар Директорії у Полтавській губернії, з 14 лютого по 1 квітня 1919 року міністр внутрішніх справ, був першим, що в таборі інтернованих в Каліші написав історію 3-ї дивізії.

Олександр Вишнівський, командир 7-го Синього полку 3-ї дивізії, доклав великої праці проаналізувати причини поразки Перших визвольних змагань українського народу за власну державу. Важливі висновки про діяльність Державної Інспектури УНР, про повстанський рух в Україні, шкідливості та корисності власної ініціативи отаманів українських повстанських загонів.

Михайло Крат, земляк Григорія Чижевського та командир 8-го Чорноморського полку 3-ї дивізії, приділив достатньо для залишення пам'яті про Вапнярську операцію дивізії, про Перший Зимовий похід Армії УНР і 1920 рік.

Попередня праця бойових старшин зробила можливим появу ґрунтовної праці про 3-ю Залізну дивізію Армії УНР в двох томах. Де до першого тому доклав праці Олександра Удовиченка, командир 3-ї дивізії, голова Товариства вояків УНР в еміґрації, з 1953 року голова європейської Федерації Українських Військових Організацій, міністр військових справ Виконавчого Органу Української Національної Ради і віце-президент уряду УНР в екзилі 1954-1961 років.

При вивченні та висвітленні біографій сотника 3-ї гарматної бригади 3-ї Залізної дивізії В. Лаврика виявилось багато невідомих старшин і козаків 3-ї Залізної дивізії для сучасної історіографії, хоча наявний велика джерельна база, як мемуарного характеру, колективних праць української еміґрації, так і відкритих державних архівів України.

Найуспішнішими військовими операціями були: оборона залізничної станції Вапнярка 26-27 липня 1919 року, що дозволила скувати 12-у та 14-у радянські армії РСЧА та Армії УНР виконати звільнення міста Києва, та побудова мосту через річку Дністер 14-17 вересня 1920 року, що дозволило розпочати швидкий наступ проти РСЧА.

Успіх 3-ї Залізної дивізії забезпечувався засадами дисципліни та єдиноначальності в 1919 році, що була відсутня в інших підрозділах Армії УНР на той час і були вражені явищем, та було продовжено в 1920 році. 2 роки, що вела бойові дії, вона була військовою формацією регулярного війська, що дозволяло проводити всі військові операції, що виконували війська інших держав.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонов-Овсиенко В. Записки о гражданской войне. Воспоминания: В 4-х т. Москва - Ленинград: Госиздат-Госвоениздат, Том 4. 1933. 343 с.
2. БОЙОВИЙ ПРАПОР 3-Ї ЗАЛІЗНОЇ СТРЕЛЬЦЬКОЇ ДИВІЗІЇ АРМІЇ УНР. [Електроний ресурс] http://nvimu.com.ua/novyny/view_fondu/113
3. Вишнівський О. Повстанський рух. Дітройт-Мічіган США, КАПТУЛА ВІДЗНАКИ ЗАЛІЗНОГО СТРІЛЬЦЯ, 1973. 109 с.
4. Вишнівський Олександр Володимирович [Електроний ресурс] https://esu.com.ua/search_articles.php?id=34327
5. Вишнівський О. Вапнярка // ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ. МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО. Збірник 4. Каліш: Українське воєнно-історичне товариство, 1934 р.:С. 68-101
6. Вишнівський О. До історії «Синіх» і «Залізних» // ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ. МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО. Збірник 7. Варшава: Українське воєнно-історичне товариство, 1937 р.: С. 161-171
7. Вишнівський О. Трагедія 3-ої дивізії армії УНР. Мюнхен, Дітройт, Відбитки з журналу «Вільна Україна» ч. 39, 1963 р. 19 с.
8. Вронська Т.В. ДЕРЖАВНИЙ ІНСПЕКТОРАТ В АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ 1919 [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 2: Г-Д / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2004. 688 с.: іл. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Derzh_inspektorat_v_armii_UNR
9. Відейко М., Галушка А., Лободаєв В. та інші. Історія українського війська. Харків. Клуб сімейного дозвілля, 2016. 416 с.: іл.
10. Гай-Нижник П. Отаманщина в період Директорії УНР: соціальна база, роль і місце в національно-визвольній боротьбі. [Електроний ресурс] <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/208doc.php>
11. Ганичев П.П. Воинские звания. М.: ДОСААФ, 1989. 144 с.

12. Дашкевич Р. АРТИЛЕРІЯ СІЧОВИХ СТРІЛЬЦІВ у боротьбі за золоті Київські Ворота. Нью-Йорк США: ЧЕРВОНА КАЛИНА, 1965 р. 208 с.: іл.
13. Доценко О. ЗИМОВИЙ ПОХІД (6.XII.1919 – 6.V.1920). Варшава: 1932 р. 240 с.: іл.
14. Дуда А., Старик В. Буковинський курінь дієвої армії УНР [Електроний ресурс] <http://exlibris.org.ua/buk/r01.html>
15. Емга. Буковинський курінь. // Добржанський О.В. Бажаємо до України! Одеса, Маяк, 2008 р.: С. 1039-1055
16. Желіховський В. Звитяги армії УНР: бій за Вапнярку. 2020 р. [Електроний ресурс] <https://mil.in.ua/uk/blogs/zvytyagy-armiyi-unr-bij-za-varnyarku/>
17. Історія війн і військового мистецтва: у 3-х т. Т.3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.) // Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко і ін. Харків: Фоліо, 2019. 783 с.: іл.
18. Каліберда Ю. 3-я ЗАЛІЗНА ДИВІЗІЯ АРМІЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ (за спогадами та життєписами військових мемуаристів). Київ: Журнал «Воєнна історія», №2(50), 2010. [Електроний ресурс] http://warhistory.ukrlife.org/2_10_4.html
19. Капустянський, М. О. "Похід українських армій на Київ - Одесу в 1919 році" // М. Капустянський. Уривки зі спогадів // Є. Маланюк ; [упоряд, авт. передм. та комент. Я. Тинченко]. Київ: Темпора, 2004. 557 с. : іл.
20. Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю. «Подебрадський полк» Армії УНР»: До історії Українських січових стрільців, Богданівського та Гордієнківського полків військ Центральної Ради, 1-ї Сірої, 1-ї Синьої, 1-ї Запорозької, 2-ї Волинської, 3-ї Залізної, 4-ї Київської, 5-ї Херсонської та 1-ї Кулеметної дивізії Армії УНР, Галицької армії, Вільного козацтва, повстансько-партизанського руху, Запорізької Січі

- Юхима Божка, окремого чорноморського коша військ Директорії, легії українських націоналістів, УВО, ОУН та дивізії «Галичина». Т. 2/ Бібліотека Історичного клубу «Холодний Яр». Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; «Орієнтир», 2015. 376 с. (Серія «Видатні Українці». Кн. 8).
21. Ковальчук М. Бій за Кам'янець - Подільський // Військово-історичний альманах. Київ, 2005. № 2 (11) 161 с.: іл.
 22. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння: Наукова монографія. Київ: Темпора, 2006. 576 с.: іл.
 23. Крат М. Вапнярська операція// ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ. МАТЕРІЯЛИ ДО ІСТОРІЇ ВІЙСЬКА УКРАЇНСЬКОГО. Збірник 8. Варшава: Українське воєнно-історичне товариство, 1938 р.: С. 66-80
 24. Крат М. Козацькому роду нема переводу. Бетезда, Мериленд: 2010. 309с.: іл.
 25. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська. 4-е вид., змін. і доп. Львів: Світ, 1992. 702 с.: іл.
 26. Кульчицький С.В. ОТАМАНЩИНА [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 7: Мі-О / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2010. 728 с.: іл. Режим доступу: <http://www.history.org.ua/?termin=Otamanschyna>
 27. Лаврик Володимир Ларіонович: Україна 1917-1924 [Електронний ресурс] http://www.db.geroika.org.ua/ua/person_card.html?code=abc2377dbcaf7e54c8902628e2bc7bfd, http://www.db.geroika.org.ua/files/site/document_file/d_filec1438bb9ee7b425c506eb2a57db6db4c.pdf
 28. Литвин С. ФЕНОМЕН ОТАМАНЩИНИ ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ УНР В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ. - Київ. Журнал «Воєнна історія»,

- №4-6(28-30), 2006. [Електронний ресурс]http://warhistory.ukrlife.org/4_6_06_1.htm
29. Мірчук П. Українсько-московська війна (1917-1919). Торонто, ЛІГА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ, 1957 р. 80 с.
30. Олександр Вишнівський – полковник армії УНР. [Електронний ресурс]<https://cherkassyrd.gov.ua/vydatni-ukrayintsi/2020/08/12/oleksandr-vyshnivskiy-polkovnyk-armiyi-unr/>
31. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917-1920): Документально-художнє видання // Упоряд.: М. Ковальчук. К.: Темпора, 2007. 608 с.: іл.
32. Панченко І. Генерал УНР Олександр Вишнівський у бою вщент розбив загони єврейського грабіжника Мішки Япончика. [Електронний ресурс]https://bastion.tv/general-unr-oleksandr-vishnivskij-u-boyu-vshent-rozbiv-zagoni-yevrejskogo-grabizhnika-mishki-yaponchika_n42367
33. Пігуляк І. Спогад у 60-річчя смерті сотника Омеляна Кантемира, командира буковинського Куреня// Добржанський О.В. Бажаємо до України! Одеса, Маяк, 2008 р.: С. 1055-1066
34. Пінак Є., Чмир М. Військо Української революції 1917-1921 років/ Євген Пінак, микола Чмир; під заг. Ред. К.Галушка. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2017. 432с.: іл.
35. Прохода В. ЗАПИСКИ НЕПОКІРЛИВОГО, ІСТОРІЯ НАЦІОНАЛЬНОГО УСВІДОМЛЕННЯ, ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ ЗВИЧАЙНОГО УКРАЇНЦЯ. Частина перша. Торонто, Пробоєм: 1967. 434 с.
36. Руккас А., Ковальчук М., Папакін А., Лободаєв В. На бій за вол. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914-1921 років. Харків, Клуб Сімейного Дозвілля, 2016 р. 352 с.
37. Савченко В. А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. Харьков: Фолио; М.: АСТ, 2000. 316 с.

- 38.Стамбол І. Сто років звитяги українців на станції Вапнярка// Газета «День», №134, 2019 рік [Електронний ресурс] <https://day.kyiv.ua/uk/article/istoriya-i-ya/sto-rokiv-zvytyagy-ukrayinciv-na-stanciyi-varnyarka>
- 39.Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії/ Центр дослідження визвольного руху. Львів: Часопис, 2012, 480 с., іл.
- 40.Столпыпин А.А. Записки драгунского офицера. 1917-1920 гг.// РУССКОЕ ПРОШЛОЕ. Парижский выпуск. Архивы эмиграции. Историко-документальных альманах. С.Петербург, Свелен, 1992 г.: С. 6-104
- 41.Тинченко Я. Лицарі Зимових походів . 1919-1922 рр. К.: Темпора, 2017. 760 с., іл.
- 42.Тинченко Я. 1919. Дієва армія УНР, листопад 1918 – листопад 1919 року.: науково-популярне видання. К.: Темпора, 2017. 164 с.:іл.
- 43.Тинченко Я. Українська армія у 1920 році: Військовий союз з Польщею, війна з Радянською Росією та інтернування. К.: Темпора, 2020. 244 с.: іл.
- 44.Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга І. Наукове видання. К.: ТЕМПОРА, 2007. 536с.: іл.
- 45.Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917-1921). Книга ІІ. Наукове видання. К.: ТЕМПОРА, 2011. 424 с.:іл.
- 46.Тишкевич М. Олександр Вишнівський – герой війни за незалежність України. [Електронний ресурс]<https://uain.press/blogs/oleksandr-vyshnivskyj-geroj-vijny-za-nezalezhnist-ukrayiny-1315999>
- 47.Тютюник Ю. ЗИМОВИЙ ПОХІД 1919-1920 рр. 3-те видання. Частина 1. Політичний огляд з документами в тексті. Нью Йорк, Видавництво Чарторійських, 1966 р. 99 с.

- 48.Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Матеріали до історії Війська Української народної Республіки. РІК 1919. Н. Йорк: Червона калина, 1971. 264с.: іл.
- 49.Удовиченко О. Третя Залізна Дивізія. Том II. Матеріали до історії Війська Української народної Республіки. РІК 1920. Н. Йорк: Червона калина, 1982. 230с.: іл.
- 50.Удовиченко О. УКРАЇНА У ВІЙНІ ЗА ДЕРЖАВНІСТЬ. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917-1921. Вінніпег Канада: Видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1954. 176 с.:іл.
- 51.Українська Галицька Армія. У 40-РІЧЧЯ ЇЇ УЧАСТІ У ВИЗВОЛЬНИХ ЗМАГАННЯХ в 1918-1920 рр. матеріали до історії. Том II. Вінніпег Канада, видав хорунжий УСС Дмитро Микитюк, 1960. 383 с.: іл.
- 52.УКРАЇНСЬКА ГОСПОДАРСЬКА АКАДЕМІЯ в Ч.С.Р 1922-1935. Нью Йорк: Видано Абсольвентами Української Господарської Академії та Українського Технічно-Господарського Інституту, 1959. 249с.: іл.
- 53.УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКА ВІЙНА 1920 РОКУ В ДОКУМЕНТАХ. Ч. 1 Варшава, 1933. 401 с.
- 54.У 50-РІЧЧЯ ЗИМОВОГО ПОХОДУ АРМІЇ УНР. Нью Йорк: НАКЛАДОМ ОРДЕНСЬКОЇ РАДИ ОРДЕНА ЗАЛІЗНОГО ХРЕСТА АРМІЇ УНР, 1973 р. 280с.: іл.
- 55.Хміль І.В. АГРАРНЕ ПИТАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РЕВОЛЮЦІЇ [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. - К.: В-во "Наукова думка", 2003. - 688 с.: іл.. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Ahrarne_pytannia
- 56.Чижевський Г. КОРОТКА ІСТОРІЯ 3-ої ЗАЛІЗНОЇ ДИВІЗІЇ. 1919.1.VI.1922.Каліш. Табір інтернованих. 1922. 56 с.
- 57.Шкляев І. М. Мишко Япончик. Український історичний журнал. К.: «Наукова думка», 1991. Вип. 2, (№360). 160 с.

58. Щур Ю. Запорожець з народження й духу: генерал-поручник Олександр Вишнівський. [Електронний ресурс] <https://ukrnationalism.com/history/1692-zaporozhets-z-narodzhennia-i-dukhu-heneral-poruchnyk-oleksandr-vyshnivskyi.html>
59. 1898, народився патріарх Київський і всієї України Мстислав (Степан Скрипник) [Електронний ресурс] <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/kviten/10/1898-patriarh-kyyivskyu-i-vsiyeyi-ukrayiny-mstyslav-stepan-skrypnyk>